

Михайло Юрій

ВИНИКНЕННЯ І ПОЧАТКОВІ ЕТАПИ ЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1. Основні аспекти проблеми походження людини.

Якщо розуміти “культуру” у загальному сенсі як сукупність продуктів матеріальної і духовної творчості людей, то це трактування нерозривно пов’язане із поняттям “досвід”. Справді, культура – це певний досвід діяльності людей, який передається від одного покоління до іншого, розвиваючись і збагачуючись. Соціально значимі форми життєдіяльності людей закріплюються у стереотипах і нормах поведінки, звичаях, прийомах і способах дій. Не менш важливі й речовинні форми соціально значимого досвіду – знаряддя і продукти праці, різні інженерні, архітектурні споруди. Ще однією суттєвою формою втілення соціально значимого досвіду є мова в найширшому розумінні слова. Мова фіксує досвід діяльності людей у своєму словниковому фонді й граматиці. Однак, роль мови не зводиться тільки до фіксації. Вона виконує більш важливі функції, будучи одним із найбільш істотних елементів міжлюдських зв’язків. Соціально значимий досвід, передаючись від покоління до покоління, визначає, часом дуже жорстко, поведінку людей. Кожна людина, яка опанувала культурне багатство, накопичене попередніми поколіннями, робить цей досвід своєрідною програмою власної поведінки. Зрозуміло, можна говорити про запрограмованість поведінки не тільки людини, але і тварин. Насамперед, варто підкреслити генетичну запрограмованість структури і характеру розвитку організму тварин. А це означає, що поведінка тварин спадково визначена. Звичайно ж, з цього аж ніяк не випливає, що тварини у своїй поведінці керуються тільки безумовними рефlekсами: адже тоді жодна тварина не змогла б вижити в постійно мінливому навколишньому середовищі. Низка форм поведінки тварин є індивідуально набутими, тобто ґрунтується на умовних рефlekсах. Зокрема, добре відомо, що у вищих ссавців поширені наслідування і навчання, що забезпечують передачу навичок поведінки від дорослих особин до дитинчат. Демонстрування, приклад і наслідування – ось суть засвоєння чужого досвіду у тварин, причому цей процес є позагенетичним. Чи можна це назвати культурою? Очевидно, ні, і ось чому.

Справа в тім, що хоча у тваринному світі й існують небіологічні, позагенетичні форми передачі досвіду від однієї особини до іншої, сам цей досвід не може бути закріплений за допомогою яких-небудь засобів, відмінних від біологічних. Іншими словами, тварини не створюють ніяких особливих матеріальних об’єктів і структур, за допомогою яких передавався б накопичений досвід. Тварини, що належать до одного виду, поводяться, по суті, однаково. Ця поведінка визначається винятково біологічними закономірностями. Усі потреби життєдіяльності тварин можуть бути задоволені і задовольняються в сфері чисто біологічних процесів. Тому поведінка тварин детермінується їх чисто біологічною спадковістю, хоча якісь форми поведінки і є умовно-рефlekторними. Ці, нехай за своїм походженням й умовно-рефlekторні, програми поведінки можуть фіксуватися в молекулах ДНК і передаватися через статеві клітини. Статеві клітини – ось єдиний спосіб фіксації і передачі набутого досвіду. А це – біологічна матеріальна структура. Тому поведінка тварини визначається все-таки біологічною спадковістю. У кінцевому рахунку їхня поведінка детермінується структурою їхнього організму.

У людини все інакше. Усі люди, що живуть нині, належать до одного біологічного виду. Але в суспільствах з різною культурою вони поведуться по-різному у зв'язку з тим, що поведінка людини детермінується не біологічною спадковістю, не структурою організму, а саме культурою як соціально значимого досвіду переданого небіологічним шляхом. Цей “небіологічний шлях” припускає створення особливих матеріальних предметів і структур, які б фіксували накопичений попередніми поколіннями досвід. Таким чином, ці предмети і структури є штучними, вони не існують самі собою як елемент природи, а створюються. Саме вони і мались на увазі, коли культура визначалась як сукупність продуктів матеріальної і духовної творчості людей. Тому говорити про культуру можна тільки щодо людей. Отже, культура виникла одночасно з людиною, і проблема виникнення культури потребує розгляду проблеми походження людини.

Однією з основних вимог гігієни розуму і дисципліни мислення є необхідність чітко формулювати проблему. У даному випадку мова йде про виділення наступних шести аспектів. По-перше, це питання про безпосередніх предків людини, тобто про тих істот, еволюція яких і призвела до виникнення людини. По-друге, необхідно встановити час появи перших людей. По-третє, це питання про прабатьківщину людства. По-четверте, варто виділити основні стадії антропогенезу. По-п'яте, постає питання про рушійні сили антропогенезу. Нарешті, важливо проаналізувати розвиток мови і мислення.

У повному обсязі ці питання не можуть бути вирішені жодною єдиною наукою. Мова може йти тільки про комплексний підхід до їх розв'язання з використанням даних геології, археології, етнографії, приматології, мовознавства й інших наук. Дослідження вже наявних знахідок продовжуються й у наші дні. У підсумку – багато аспектів проблеми уточнюються і конкретизуються. Крім того, постійно з'являються і нові знахідки, які в окремих випадках можуть призвести до радикального перегляду деяких гіпотез і концепцій.

Тривалий час у вітчизняній літературі щодо проблеми походження людини висловлювалися найоптимістичніші судження і прогнози. Здавалося, що прийнята марксистом трудова теорія антропогенезу ось-ось дасть відповіді на всі “прокляті” питання. Виявилось, що не все так просто, і зараз саме час процитувати дуже виразне судження відомого німецького екзистенціального філософа Карла Ясперса: “перше становлення людини – найглибша таємниця, дотепер зовсім нам недоступна, незрозуміла. Такі звороти мови, як “поступово”, “перехід”, лише маскують її. Можна, звичайно, фантазувати з приводу виникнення людини. Однак ці фантазії дуже швидко виявляються хибними: уявлення про людину завжди вже є в момент, до якого відносять її становлення. До того ж нам не відома навіть остаточна, задовільна відповідь на питання: що таке людина?”.

Проте якесь, хоча б наполовину інтуїтивне уявлення про людину в нас є, і можна коротко розглянути виділені вище аспекти названої проблеми. Що стосується питання про безпосередніх предків людини, то це – примати. Не будемо вдаватися в деталі сучасних знань про еволюцію вищих мавп – про це можна прочитати в будь-якому підручнику з давньої історії. Підкреслимо лише важливі для подальшого викладу моменти.

Далекими предками людини вважаються древні людиноподібні мавпи, що жили 22–6 млн років тому. По суті, вони, швидше за все, мало чим відрізнялися від сучасних мавп і цілком належали до тваринного світу. Більшість дослідників сходиться на думці, що найбільше ці мавпи були подібними до сучасних шимпанзе. Жили вони в пралісах, на деревах. Потім частина з них перейшла до суто наземного існування. Причина такої зміни способу життя не зовсім зрозуміла. Деякі вчені вважають, що він був обумовлений зміною клімату і, відповідно, порідінням лісів, інші висувають гіпотезу про появу деяких древніх мавп, що витіснили більш ранній різновид на землю. Як би там не було, подія відбулася, і на землі предки людини зіштовхнулися з безліччю небезпек.

Тому їхній розвиток пішов двома шляхами. Перший – шлях гігантизму, збільшення розмірів і відповідно фізичної сили. Інша частина предків спробувала заповнити недолік сили використанням каменів і ціпків для захисту від хижаків. Саме цей, другий шлях, виявився найбільш перспективним. Насамперед необхідно підкреслити, що це призвело до

двоногої локомоції, тобто до пересування на задніх кінцівках. У свою чергу, прямоходіння остаточно визволило передні кінцівки і створило умови для їхнього подальшого розвитку, для їхнього перетворення в руки. Ймовірно, вірна думка, що спочатку ціпки і камені використовувалися тільки для захисту від хижаків. Але вірно і те, що поступово вони стали використовуватися і для нападу. Залишивши ліс і перейшовши в савану, предки людей відкрили дуже сприятливі можливості для полювання.

І ось де варто звернути увагу на дуже важливий момент. Швидше за все, предки людини за природою не були хижакими, оскільки не володіли, можна сказати, відповідним озброєнням. Почавши полювати, вони перетворилися в дуже своєрідних хижаків, які полюють за допомогою знарядь. Крім того, вони харчувалися не тільки м'ясом, але і рослинною їжею. Таким чином, стали істотами всеїдними. І це лише один із проявів якісної відмінності предків людини від інших живих істот.

Справді, у всіх тварин розвивалися органи, які щонайкраще були пристосовані до певного середовища. Іншими словами, органи тварин є спеціалізованими, і тому усі тварини якимись своїми властивостями перевершують людину. Але ця перевага обумовлена саме спеціалізацією органів, що, в свою чергу, звужує діапазон можливостей цих органів. Людина вже починалася як істота з неспеціалізованими органами. Окремі властивості в людини із самого початку були розвинуті недостатньо, але це дозволило розширити діапазон їхніх можливостей і зробити людину сильнішою від усіх тварин. Виявилось, що сила може бути закладена в слабкості. У зв'язку з цим у розвитку вищих мавп особливо виділяються австралопітеки (з лат. *australis* – південний і з грецьк. *pithecus* – мавпа).

Щодо місця австралопітеків у процесі антропогенезу думки вчених розходяться. Одні вчені вважають саме австралопітеків прообразом безпосередніх предків людини, а інші, навпаки, відносять австралопітеків до галузі еволюції, що зайшла в глухий кут. Від цього залежить і відповідь на питання про початок людської історії. Якщо відносити австралопітеків до безпосередніх предків людини, то їх найбільш ранній геологічний вік біля 4–5 млн років – відповідає і початку людської історії. Якщо ж дотримуватись другої точки зору, то початок людської історії повинен бути співвіднесений з віком найбільш древніх знахідок так званих пітекантропів (з грецьк. *pithecus* – мавпа, *antropos* – людина) – 2–2,5 млн років.

У залежності від відповіді на питання про безпосередніх предків людини вирішується і питання про прабатьківщину людства. Одні дослідники вважають прабатьківщиною людства Африку, інші – Південну Азію, треті – південь Європи й Азії. Таким чином, із можливих областей прабатьківщини виключаються Америка й Австралія. Але переважає точка зору, що прабатьківщиною людства є Африка. Однак варто визнати, що це питання ще дуже далеке від остаточного вирішення. Немає ніяких гарантій, що виявлені дотепер залишки австралопітеків і пітекантропів указують на єдині місця їхнього розселення. Тому в міру нагромадження нових знахідок багато сучасних учених усе більше схиляються до думки, відповідно до якої найдавніше людство із самого початку існувало в багатьох локальних формах. Іншими словами, на перший план виходить принцип багатолінійності еволюції.

Цей принцип істотно модифікує тлумачення етапів антропогенезу. Адже традиційно в процесі антропогенезу виділяються три стадії: 1) антропоїдні предки людини; 2) найдавніші і давні люди; 3) люди сучасної морфологічної будови. Крім того, вважається, що в процесі еволюції мали місце два стрибки – перехід від першої стадії до другої і від другої до третьої. Причому і етапи еволюції, і стрибки характеризують людство в цілому. Зараз переважає думка, згідно якої в процесі еволюції були і постійні затримки і прискорення. Інакше кажучи, визнається, що протягом тисячоріч мало місце існування форм, які відповідають різним етапам еволюції.

Питання про сили антропогенезу, що рухаються, належить до числа найскладніших. Як уже відзначалося, у вітчизняній науці тривалий час безроздільно панувала трудова теорія антропогенезу. Відповідно до цієї теорії, рушійною силою антропогенезу є трудова діяльність за допомогою виготовлених самою людиною знарядь. Приймаючи трудову теорію

антропогенезу в цілому, необхідно все-таки визнати, що з позиції сучасної науки, у світлі нових методологічних підходів і нових фактів ця теорія в її класичному вигляді багато в чому виявляється вразливою. По суті, можна було б обмежитися цією констатацією, але проте необхідно сформулювати деякі уточнення, які допоможуть краще зрозуміти висновки наступних міркувань.

Насамперед, це стосується головної, але неявної передумови трудової теорії антропогенезу – суперечливої очевидності припущення про якісну однорідність людської життєдіяльності. Інші, відмінні від праці форми діяльності якщо і визнаються, то все-таки розглядаються в якості несуттєвих. Тим часом у своєму житті людина зайнята далеко не тільки працею: вона бере участь у ритуалах і обрядах, малює, молиться, грає. Ці відмінні від праці форми життєдіяльності разом з тим знаходяться і за межами праці, вони не є її елементом.

Тому – і це друге заперечення – трудова теорія антропогенезу, розмірковуючи про трудову діяльність людини, навіть не порушує питання про умови цієї діяльності. Тим часом неупереджений розгляд із всією очевидністю підводить до висновку, що сама можливість трудитися обумовлена низькою факторів і, насамперед, установленням миру всередині первісного стада. А сам цей мир, як деякий триваючий стан, працею не створюється. Умови праці не дані, а створюються, вони є не природними, а штучними.

Отже, повинна бути якісно інша діяльність, відмінна від власне трудової і яка є “надбудовою” для цієї останньої, але сама працею не є. Справді, для того щоб продуктивно використовувати ціпки, камені тощо, необхідна не тільки певна вправність, але й особливий психологічний стан, що характеризується уважністю і зібраністю. В іншому випадку людина неминує травмує собі руку, поріжеться тощо. Тим часом в умовах повсякденного існування психіка людини знаходиться на “нульовому” рівні: людина не уважна, ще й незібрана. Одного тільки бажання стати уважною і зібраною недостатньо. Якщо таке бажання і мобілізує психіку, то лише на дуже нетривалий час, оскільки для більш тривалих станів необхідна своєрідна “репетиція” майбутньої діяльності.

Така репетиція, замінюючи собою реальні дії і будучи символічним відтворенням тієї чи іншої реальної справи, вільна і від сполучених із цією справою небезпек. Виробляючи в людини певну навичку, доводячи її дії до автоматизму і тим самим програмуючи послідовність зміни психологічних станів, символічна діяльність забезпечує успіх справи в реальних умовах. Неважко здогадатися, що ця символічна діяльність є не що інше, як ритуал. Адже за визначенням ритуал є соціально значима і соціально санкціонована форма упорядкованої, символічно значимої поведінки, що не має безпосереднього утилітарного змісту і практичної мети.

Так, неважко, наприклад, побачити походження способу прийняття їжі серед людей з ритуальних дій. Адже спільна трапеза з дотриманням визначених правил поведінки за столом – це один з найважливіших цивілізуючих ритуалів. З чисто утилітарного погляду, для того, щоб задовольнити голод, тобто одну з основних біологічних потреб, не потрібно сідати всім разом за один стіл, передавати кращі шматки сусіду, не плямкати, сякаться під час їжі тощо. Але тільки такий спосіб прийому їжі, з утилітарної точки зору зовсім безглуздий, здатний стати “матрицею” наступної поведінки людей, що має місце за межами спільної трапези.

Це – символічна дія, що надає людям, які її здійснюють, могутній енергетичний імпульс, й інерція викликаного ним стану досить тривалий час зберігається за межами ритуалу. Після того, як згасання створеного ритуалом соціального порядку досягне деякого критичного рівня, ритуал повторюється. Бачимо, що консолідуюча здатність спільної трапези, яка стала простою умовністю, усе-таки зберігається, хоча учасники трапези можуть ставитися до неї утилітарно, як до “простого звичаю”, що робить процес приймання їжі більш зручним і приємним.

Сказане дозволяє зробити висновок, що сам ритуал не може бути відділений непроникною межею від повсякденної доцільної й утилітарної діяльності. Насправді, хтось

повинен був спочатку травмувати руку і порізатися, потім навчитися уникати цих неприємностей і тільки в підсумку знайти здатність уникати цих станів і передавати цю здатність іншим. Адже немає ніякої гарантії, що один раз, нарешті, не порізавшись, людина відразу навчиться правильно тримати ніж. При цьому відкриту у практичній діяльності навичку краще набувати не реально, а символічно, у безпечних умовах ритуалу.

Таким чином, саме сфера ритуальної діяльності є тим “плавильним тиглем”, у якому перепплавляються, стають пластичними і перетікаючими природні сили і здібності людини і потім, можна сказати, відливаються в нові форми. Пластичність людських сил і здібностей і необхідність “формувати” їх у ритуалі – плата за універсальність людської життєдіяльності. На відміну від інших живих істот, наділених тим, що звичайно називається “безумовними рефлексами”, які майже вичерпно забезпечують життєдіяльність цих істот, людина як людина має потребу у формуванні нових сил і здібностей. Якщо діяльність всіх інших живих істот, узятих окремо, є обмеженою, спеціалізованою, то людина – це істота універсальна, здатна, в принципі, до будь-якої діяльності. Але здатність ця є не “вродженою”, а набутою. Однак тільки праці для появи цієї здатності та її розвитку недостатньо.

Що стосується останнього виділеного нами питання, яке піднімає проблему походження мови і мислення, то тут існують різні точки зору. Великим впливом користується та теорія, яка органічно пов’язана з трудовою теорією антропогенезу. Відповідно до цієї теорії фундаментальну роль у процесі формування людської мови і мислення зіграла саме праця. Але і тут існують деякі проблеми. Не претендуючи ні на вичерпну критику, ні на виклад якої-небудь принципово іншої концепції, відзначимо тільки принципово важливі для подальших міркувань моменти.

Насамперед підкреслимо ту важливу обставину, що праця – це сфера повсякденного існування людини. Тому береться до уваги перша основна теза, відповідно до якої мова виникла у сфері повсякденності. У людини, як припускається, виникає потреба домовитися з іншими людьми про спільну роботу й обмінятися з ними досвідом, що і дає поштовх розвитку мови. Безперечно, що розвиток мови припускає особливу анатомічну будову гортані, легень, язика й інших органів, що робить можливим вимову не жорстко фіксованих, а надзвичайно різноманітних звуків.

Друга основна теза теорії походження мови полягає в тому, що мова розвивалася поступово. Вважається, що спочатку людина, як і тварини, користувалася для вираження страху, радості, болю уривчастими криками. Ці крики, як припускається, підкріплювалися мімікою і жестикуляцією, служили допоміжними засобами мови, яка формувалася. Але оскільки люди, які жили спільно, знаходилися в однакових умовах, то вони навчилися розпізнавати причину і тим самим зміст того чи іншого крику. Ускладнення умов життя повинно було вести до збагачення мови, причому вважається, що імена предметів виникли зі скороминущого контакту з ними і закріплювалися за спільною згодою, за домовленістю.

Відповідно третя основна теза теорії, що розглядаємо полягає в припущенні, що людина почала спочатку думати, а вже потім висловлювати свої думки за допомогою мови – спочатку погано, неточно, а потім усе більш і більш точно. Зрозуміло, при цьому не заперечується зворотний вплив мови на мислення, але в цілому тлумачення мови як знаряддя думки зберігається.

Однак при ближчому розгляді цієї теорії виникає ряд серйозних питань. Насамперед, чи могла взагалі перша людина працювати, якщо не встановлений мир з іншими людьми? І якщо цей мир не встановлений, то чи можна взагалі здійснювати “спільну роботу” і “обмінюватися досвідом”, чи не залишається нічого іншого як – на жаль! – загрозливо ричати на інших людей? Виходить, що перша людина не могла почати працювати, тобто активно впливати на природу, до того як був установлений мир з іншими людьми. А сама праця такого миру не створює, у будь-якому разі, миру як тривалого стану. З ричання членороздільної мови не виникне, і відсутність миру між першими людьми – це домовна ситуація.

Таким чином, не можна вважати, що перші люди якимсь незрозумілим чином спочатку утворюють спільність, а потім починають говорити. Чи не була відсутність миру і злагоди між першими людьми тією причиною, що і викликала до життя людську мову? У будь-якому разі, таке припущення не можна відкидати не подумавши. Але якщо вивести з нього певні наслідки, то вони допоможуть виявити деякі аспекти мови, що колись залишалися в тіні. Як би то не було, але приходиться констатувати, що питання про походження мови і мислення є, мабуть, найскладнішим з усіх, що нами розглядалися. Його вивчення потребує залучення додаткового матеріалу і, насамперед, розгляду суспільних відносин перших людей. Таким чином, наступний виклад буде мати, крім свого основного завдання, й аналіз деяких аспектів проблеми походження мови і мислення.

2. Екзогамія і початок людської історії

Аналіз суспільних відносин перших людей пов'язаний з великими труднощами через недолік фактичного матеріалу. Навіть найвідсталіші племена, що існують нині на планеті, цілком ймовірно, сильно відрізняються за своєю структурою від найперших форм людської спільності. Тому висновки, що стосуються цього кола проблем, є певною реконструкцією і ґрунтуються на даних археології, етнографії й інших наук. Проте наявний археологічний матеріал, що свідчить про низький рівень технічних досягнень перших людей, дозволяє зробити висновок, що перші люди не могли жити і забезпечувати свою безпеку наодинці. Вони віддали перевагу небезпеці внутрішніх міжлюдських конфліктів як меншому злу, ніж небезпека, яка виходила ззовні – від природних процесів і хижих звірів.

Природно, що виниклу форму спільності перших людей прийнято називати первісним стадом. Вважається, що чисельність первісного стада коливалася від 20 до 40 чоловік. На основі етнографічних даних з достатнім ступенем вірогідності можна стверджувати, що в первісному стаді статеві відносини були нерегламентованими, успадкованими від тварин – проміскуїтетними (з лат. *promiscuus* – змішаний, загальнодоступний). Іншими словами, мала місце спільність статевих партнерів. Таким чином, не було й обмежень статевих відносин між кривими родичами. Та й як могло бути встановлене це споріднення? Адже на цьому історичному етапі не було і не могло бути навіть ознак розуміння фізіологічного механізму зачаття і причинно-наслідкового зв'язку народження дитини зі статевим актом. А боротьба за самок, та й узагалі хижацькі нахили людини, перетворювали життя в первісному стаді в постійну ворожнечу.

Істотно, що перша форма власне людської спільності, первісно-родова община, вже цілком певним чином регулює статеві відносини. Первісне стадо характеризується ендогамією (з грецьк. *endon* – усередині, *gamos* – шлюбний зв'язок). Первісна родова община робить якісний стрибок – переходить до екзогамії (з грецьк. *exo* – зовні, *gamos* – шлюбний зв'язок). Цей принципово новий характер статевих відносин зобов'язував членів общини шукати шлюбних партнерів не у своїй, а в інших родових общинах. Інакше кажучи, можна стверджувати, що власне людська спільність починається з заборони кровозмішення, інцесту (з лат. *in* – не, *castus* – чистий, непорочний, благопристойний).

Щодо причин встановлення екзогамії висловлюються різні точки зору. Учені, прихильники трудової теорії антропогенезу в її класичній формі, часто висувають гіпотезу, згідно якої регламентація статевих відносин, табування деяких статевих зв'язків (табу – полінезійське слово, що означає “заборону”) було викликане потребами безпосередньо трудової діяльності. Так, з цього погляду можна, наприклад, припустити, що тимчасові табу накладалися на статеві відносини під час підготовки до полювання і його проведення (щось на зразок статевої поміркованості, необхідної від спортсменів перед відповідальними змаганнями в наш час). Прихильники цієї гіпотези вважають, що потім поступово статеві відносини саме усередині стада були заборонені цілком, що, утім, не зовсім зрозуміло і викликає багато запитань.

Від Льюїса Генрі Моргана (1818–1881), американського етнографа й історика первісного суспільства, започатковується гіпотеза так званого усвідомлення шкоди.

Прихильники цієї гіпотези стверджують, що в міру розвитку людської свідомості люди стали розуміти шкоду кровозмішення для потомства і наклали табу на інцест. Але останні дані свідчать, що в багатьох примітивних суспільствах немає і сліду розуміння шкідливих наслідків інцесту, а заборона на нього проте існує. Крім того, дані сучасної біології ставлять під сумнів безумовну шкоду, яку інцест нібито наносить потомству. Тому і теза про біологічну доцільність екзогамії аж ніяк не виглядає цілком обґрунтованою.

Тут, мабуть, треба дотримуватись третьої гіпотези, що, по суті, закономірно впливає з попередніх міркувань. Як уже відзначалося раніше, перші люди віддали перевагу небезпекам, що виходять ззовні, небезпекам, що виходять з міжлюдських відносин. Саме це розуміння вказує на найбільш ймовірну причину заборони інцесту. Це потреба в мирі усередині стада, але дію, необхідну для задоволення цієї потреби, навряд чи можна вважати усвідомленою. Наявний етнографічний матеріал досить переконливо свідчить про те, що екзогамія виникла в результаті особливих культур, особливих ритуальних дій.

Ця потреба сама по собі не вимагала високого розвитку інтелекту як такого. Первісне стадо роздирається, насамперед, конкуренцією, суперництвом, ворожнечею самців через самок. Єдиний спосіб знищити цю ворожнечу – зробити самок свого стада “нічийними”, тобто табувати статеві зв’язки усередині стада. Більшість сучасних дослідників вважає, що таке табування аж ніяк не було свідомим. Воно було саме ритуальним, культовим. А ритуал зовсім необов’язково складається “усвідомлено”. Найчастіше все буває саме навпаки. Величезну роль тут грає поняття тотема.

Тотем (мовою північноамериканських індіанців племені оджибве буквально означає його рід) звичайно розуміється як деякий спільний предок роду й обожнюється з певними тваринами, рідше – з рослинами. Тотем дає ім’я відповідній тотемній групі, саме від нього вона одержує своє родове ім’я. Тотем безпосередньо пов’язаний з табу – заборонаю убивати тотемічну тварину, яка, утім, регулярно порушується: має місце ритуальне вбивство тотема і його поїдання. Тотем звичайно розглядається не як божество, а як деякий помічник чи навіть родич роду. Завдяки тотему всі члени тотемної групи вважалися “єдиною плоттю”. Тому в проміжках між ритуальними убивствами тотема поїдання “єдиної плоті” або сексуальне володіння нею переживалося як блюзнірство. Сексуальний зв’язок із самками свого роду ставав заборонним, блюзнірським зв’язком з тотемом. Так тотем стає міфічним уособленням “нічийності” самок свого роду.

Слід зазначити, що тотеми звичайно утворюють дуже складну систему, що відповідає розчленуванню тотемних груп. Так, одна тотемна група повинна була входити в шлюбний зв’язок з цілком визначеною іншою тотемною групою. Результатом цього розростання і розгалуження шлюбних зв’язків було перетворення статевого інстинкту, “самого по собі” руйнівного і сіючого ворожнечу усередині стада у благородне, чисто людське почуття, яке називається любов’ю. Табування інцеста змушувало перших людей ріднитися з далекими, тим самим забезпечуючи атмосферу миру не тільки усередині “своїї” спільності, але й у відносинах з іншими (уже людськими!) спільностями.

Таким чином, хоча рід за своїм значенням є союзом кривних родичів, він аж ніяк не може вважатися біологічною спільністю. У роді людина вперше перестає бути просто біологічною особою, вона одержує родовід, і саме рід уперше створює категорії споріднення – “батько”, “мати”, “брат”, “сестра” тощо. Виникнення роду знаменує собою початок справжньої людської історії, і саме рід стає тим вихідним осередком, від якого починається рух до єдності – до великої цілісності людського роду.

Тепер завдання полягає в тому, щоб більш докладно розглянути ті ритуали, яким ми, власне, і зобов’язані формуванню роду. Справді, незважаючи на деяке просування в розумінні, відкритим залишається питання про механізми об’єднання людей у рід. З одного боку, рід – це союз кривних родичів. А з іншого боку, як уже відзначалося, перші люди не володіли знаннями ні фізіології зачаття, ні уявленням про причинно-наслідкові зв’язки взагалі. Як же в такому випадку визначалося кривне споріднення? А те, що в родовій громаді воно визначалося, сумнівів немає.

3. Поховання як вихідний пункт установалення єдності роду

Із деякими застереженнями можна сказати, що власне людське в людині з'являється тоді, коли починається поховання померлих. Тварини нікого не ховають і помирають на самоті – більше того, відомо, що, помираючи, багато тварин самі шукають самоти. У перших людей усе інакше, і смерть, як це не парадоксально звучить, стає важливим елементом самого життя, істотним регулятором міжлюдських відносин.

Насамперед, варто відразу ж підкреслити, що сприйняття смерті першими людьми двополярне. З одного боку, вона викликає цілком зрозумілий психологічний страх. Крім того, на досвіді перші люди могли усвідомити і чисто біологічну небезпеку, викликану близькістю з трупом, що розкладається, – небезпека зараження смертельними хворобами. Звідси прагнення ізолювати померлого і разом з ним небезпечно дію самої смерті.

З іншого боку, смерть однієї людини цілком природно сприймалася як порушення життєдіяльності людського колективу в цілому. (І зараз ми говоримо: “Смерть вирвала з наших рядів...”) Тому зрозуміло прагнення перших людей якимось чином зберегти померлого серед живих, заповнити виниклу в колективі прогалину. Очевидно, саме цим і пояснюються найдавніші звичаї поховання. Поховання – це одночасно ізоляція померлого і збереження його поблизу, оскільки місця поховання розташовувалися недалеко від поселень чи, точніше, стоянок.

Двоїтим виявляється і саме ставлення до померлого. З одного боку, він викликає благоговіння, трепет і шанування як предок-благодійник. З іншого – страх як чогось небезпечного, здатного принести цілком реальну шкоду живим (досить згадати в зв'язку з цим міфи і легенди про “живих мерців”, що виходять з могили, про упирів тощо).

У більшості народів на цій стадії розвитку існують уявлення, згідно з якими померлий узагалі не вмер: вважається, що він просто пішов в інше місце – у ліс, пустельну місцевість, відплив у море тощо. З цим пов'язана і подвійність похоронних обрядів. Вони мають на меті одночасно і зберегти померлого, і відправити його в інший світ. Тому після поховання померлого могила не закидається. Вона стає місцем поклоніння. А це означає, що могила в якості могили існує лише тому, що щось вважається таким, що зберігається, і після того, як тіло розкладається. Інакше кажучи, ті, які залишилися живими, зберігають з померлим деякий зв'язок, і це робить померлих предками, тобто прабатьками первісної родової общини. Тіло, що зберігається після розкладання, – це так званий “дух предка”. На формуванні уявлень про дух варто зупинитися докладніше, тому що це має принципове значення.

У повсякденній свідомості (а іноді й у деяких наукових побудовах) досить часто зустрічається точка зору, відповідно до якої уявлення про божественну, магічну силу виникає в результаті “обожнювання” тих чи інших процесів чи предметів – руху Сонця і Місяця, грози, бурхливого моря, дерев, каменів тощо. Але тут у наявності елементарна логічна помилка. Адже для того, щоб визнати всі ці природні процеси і предмети проявом якоїсь вищої сили, потрібно вже мати уявлення про неї.

Сказати, що це почуття є вродженим, – значить відійти від відповіді на запитання. Якщо це почуття і є вродженим, тобто потенційно властивим людській свідомості, то, для того, щоб можливе стало дійсним, необхідні певні враження чи сприйняття. Але ніякі матеріальні процеси чи предмети не в змозі вперше сформувати уявлення про вищі сили чи істоти, викликати це уявлення.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу точка зору, висловлена великим російським філософом В. Соловйовим: “Коли справа йде про початкове утворення якого-небудь основного поняття в людській свідомості – потрібно мати на увазі не дорослу людину, а дитину. Але безсумнівно, що для дитини набагато відчутніша її залежність від годуючої і оберігаючої її матері, (а потім батька), ніж від сонця, грози чи ріки, яка зрошує поля її батьківщини. Враження від народження, отримані від батьків, містять у собі достатню підстав, щоб викликати в неї поняття про вищу істоту і почуття побожної любові, а також

страху перед непорівнянною силою, які пов'язані з цим поняттям, і складають основу релігійного відношення”.

Але якщо спочатку вища істота втілюється для дитини в матері, то, підростаючи, дитина усвідомлює, що сама мати залежить від іншої вищої істоти – чоловіка, що годує і захищає її. Якісний стрибок у розвитку побожного почуття відбувається тоді, коли ці вищі істоти вмирають; адже поки вони живі, дитина знає, що самі вони не є “точкою відліку”, що вони залежать від уже померлих, що перебувають у незмінному вигляді. Тому, як справедливо стверджує В. Соловйов, “не страх, а смерть дає людству перших богів”. Правда, у сучасній науці досить чітко розрізняються терміни “боги” (“божества”) і “духи”, так що в даному випадку вірніше було б говорити про “духів”.

Померлі предки стають духами, і практично у всіх народів існують уявлення, згідно з якими спілкування з духами померлих відбувається, насамперед, у сновидіннях, тобто в області, у якій панують стихії, що не піддаються спробам свідомого контролю з боку людини. Тому духи предків вважаються сполучною ланкою між родом і особливим, іншим світом, і духам приписується здатність допомогти живим тією чи іншою мірою підкорити собі цей світ. Саме цим пояснюється існування і важливість регулярних ритуалів – викликань предків (скажемо, тост під час спільної трапези про своє походження є одним з таких ритуалів).

Таким чином, формується ідея про те, що після фізичної смерті людини все-таки продовжується деяке життя – незрозуміле, таємниче, грізне, здатне зробити шкідливий вплив на живих, але за допомогою якого вони у певних ситуаціях можуть звертатися. А це означає визнання того, що у світі постійно перебуває деяка сила, яка у вигляді духів зберігається й в іншому світі. Уявлення про божественне, священне (сакральне) і формується спочатку у вигляді допущення у світі деякої сили, яка переборює смерть. Дух роду – це те, що зберігається після фізичної смерті всіх його членів одного покоління, “членів-сучасників”.

Справді, що забезпечує стійку рівність роду самому собі, або, інакше кажучи, його самототожність? У принципі рід – це сукупність його членів. Але чи означає це, що смерть усіх членів одного покоління означає зникнення даного роду? Зрозуміло, ні. Рід продовжує існувати, і нащадки заступають на місце предків. А це підводить нас до висновку про те, що члени роду як надбіологічна спільність – це не тільки і не стільки біологічні особини, скільки визначені функції усередині самого роду. Ховаючи померлих, рід прагне зберегти саме функцію, яка потім починає виконуватися нащадком. На нащадка переноситься функція предка в якості своєрідних “інструкцій” духу померлого. Наслідуючи цій логіці, потрібно визнати, що рід існує не тільки в просторі (інакше він зникав би разом зі смертю всіх “членів-сучасників”), але і в часі. Рід неможливий без визначеного зв'язку між живими і мертвими, і цей зв'язок описується за допомогою поняття “дух предка”.

Саме поховання робить нащадків спадкоємцями і тим самим виводить перших людей за межі чисто біологічних, природних зв'язків. Поховання немов виштовхує людину з природи. Тому, як справедливо зауважував німецький філософ Г. В. Ф. Гегель, “...саме ті народи, які не вірять у безсмертя душі, зневажають і тіло померлого, не піклуються про те, щоб зберегти його. Почесті, які надаються померлому, знаходяться в прямому зв'язку з уявленнями про безсмертя. Якщо тіло і підпадає під владу природи, не стримуване більше душею, то людина хоче, принаймні, запобігти можливості того, щоб природа як така здійснила свою владу над позбавленим душі тілом, над цим благородним умістищем душі, і підкорила його законам фізичної необхідності, – людина хоче сама в тій чи іншій мірі зробити це; тому люди або прагнуть захистити тіло від небезпеки, що загрожує або самі, ніби з доброї волі, повертають його землі чи знищують його у вогні”.

У зв'язку з цим величезне значення має уявлення про нове втілення (реінкарнацію) померлих предків. Ця реінкарнація, як свідчить етнографічний матеріал, вважається такою, яка відбувається в основному в двох “носіях”. По-перше, це тотем, а по-друге – новонароджені діти. Культ предків укупі з ідеєю реінкарнації не тільки забезпечують єдність роду в сьогоденні (тобто, по суті, у просторі), але і створюють механізм наступності,

духовного спадкування, тобто передачі функцій від предків до нащадків, які лише тому стають і нащадками, і спадкоємцями. Якщо згадати, що культ предків і ідея реінкарнації нерозривно пов'язані з табуванням інцеста, то стане зрозуміло, що в родовій общині любов до померлого предка стає сильнішою любові до жінки. Це, по суті, – перший акт свободи, перший справді людський вчинок.

Тому далеко не випадково, що смерть тісно пов'язана з ініціацією. Під ініціацією (присвятою) звичайно розуміють сукупність ритуальних дій, які ведуть до радикальної зміни стану людини в спільності. Після ініціації, як вважається, присвячений стає зовсім іншою людиною. Прикладом ініціації є, скажімо, обряд присвяти хлопчиків у чоловіків, що практикується у багатьох традиційних суспільствах. Ініціацією за своєю суттю є і християнське таїнство водохрещення.

Поховання й ініціація утворюють могутнє силове поле, у межах якого і протікає життя людини в якості вже не тварини, а людини. У межах цього поля співвідношення життя і смерті змінюється. Для повсякденної свідомості безсумнівно, що народження передує смерті. Але у світі культури це не так, хоча даний факт і не лежить на поверхні. По суті справи, перша форма справді людської спільності – рід – заснований на перетворенні могили в материнське лоно, тобто в місце народження. Народжуючись, людина ще не стає людиною, вона пов'язана своїм народженням “тут і тепер”, вона залежить від своїх батьків, але, як чисто біологічна істота, відділена від інших людей. Ховаючи померлих, перші люди виходили за межі свого чисто випадкового народження і встановлювали зв'язок крізь часи, тим самим створюючи першу справді людську спільність. Таким чином, народження і смерть подвоюються.

Справді, фізичне народження – це перше народження, ініціація – перша смерть (людина помирає для колишнього відособленого життя) і одночасно друге народження. Фізична смерть – друга смерть, а поховання робить її народженням як предка. Етнографам добре відомо, що в обрядах ініціації могила відповідає колисці, а ця остання ототожнюється з труною. Зв'язок поховання з ініціацією встановлює зв'язок предків з нащадками, робить людину ланкою в ланцюзі поколінь. Спадковість походить від мертвого до живого. Але що і, головне, як успадковується? Яким чином померлий предок повинен залишитися серед живих? Як любов до померлого може перебороти його смерть?

4. “Подолання смерті” і проблема походження мови

Питання, поставлені вище, мають принципове значення і впритул підводять нас до проблеми походження мови. Із самого початку необхідно обмовитися, що неможливо дати остаточні відповіді на багато виникаючих, в зв'язку з цим питань – з тієї простої причини, що таких відповідей у сучасній науці не існує. Проблема походження мови дотепер залишається відкритою. Більше того, дуже показово, що таке авторитетне Паризьке лінгвістичне товариство прийняло рішення не приймати до розгляду роботи, присвячені проблемі походження мови. Як неважко бачити, це рішення дуже сильно нагадує широко відоме принципове рішення Французької академії наук не брати до розгляду проекти створення вічного двигуна.

В даний час нараховується понад сім теорій походження мови. Наприклад, відповідно до однієї з теорій мова виникла в результаті наслідування людини тим звукам, які її оточували (так звана ономатопоестична гіпотеза). Відповідно до іншого погляду мова виникає в результаті утворення асоціацій між емоційними вигуками, що супроводжуються жестами й образом того предмета, який викликав ці вигуки і жести. Різновидом цього погляду є припущення, що звукова мова виникла як своєрідний заміник мови жестів. Існують також прихильники думки про “природну гармонію” між образом предмета і відповідним йому звуком. Очевидно, у всіх існуючих точках зору є частка істини, але їхня розмаїтість і відсутність згоди між різними напрямками свідчать – як і заборона Паризького лінгвістичного товариства, – що проблема ще дуже далека від остаточного вирішення.

Ще раз необхідно підкреслити, що мова йде лише про деякі аспекти цієї проблеми. При цьому варто звернутися до низки принципових положень, висунутих представником так званого “діалогічного мислення” Ойгеном Розенштоком–Хюссі (1888–1973).

Очевидно, що виникнення людської мови мало біологічні передумови, а саме складні рухові й звукові форми сигналізації, властиві багатьом тваринам і, насамперед, антропоїдним мавпам. До біологічних передумов виникнення людської мови варто віднести також досить високий розвиток головного мозку предків людини, їхнього голосового апарата, а також стадний спосіб життя, причому внутрішні відносини мали досить складну структуру. Власне, проблема полягає в тому, щоб пояснити, як відбувається перехід від звуків як засобу мимовільного вираження нервових стресів і перших емоцій до звуків як засобу позначення речей, їхніх властивостей і відносин.

Ті археологічні матеріали, які маємо, переконливо свідчать, що формування членороздільної мови відбулося в пізньому палеоліті, що за часом відповідає переходу від первісного стада до першої родової общини. І тут бажано повернутися до тих питань, які були поставлені вище. Якщо переформулювати їх у короткій формі, то вони будуть виглядати так: “Як устанавлюється зв’язок між живими і мертвими?” Адже без такого зв’язку, як ми бачили, рід не може існувати в якості самототожної людської спільності.

Звичайно споруджується так званий “стовп мертвих” (дерев’яний чи кам’яний), на якому найчастіше вирізують одні очі (еволюція цього винаходу досягла свого кульмінаційного закінчення в надгробному пам’ятнику). Зміст такої споруди полягає у створенні уявлення, що очі померлого невідступно дивляться на живих, контролюючи всі їхні справи і вчинки. Адже мертві самі не можуть ні говорити, ні співати, зрозуміло, не можуть відповідати на звернені до них запитання. Померлий предок в стані по-справжньому контролювати живих лише тоді, коли він може бути деяким чином викликаний і отримує можливість говорити. А створити уявлення про таке викликання духу можна за допомогою маски.

Сказаним пояснюється повсюдне поширення такого персонажа, як шаман (у різних народів цей персонаж називається по-різному – чаклун, знахар тощо). Саме шаман надягає маску померлого предка і за допомогою спеціальних прийомів доводить себе до стану вищої психічної напруги, екстазу. У цей момент, як вважається, його душа залишає його тіло й у нього входить дух померлого предка. Шаман надає своє тіло цьому духу і померлий предок починає говорити крізь ротовий отвір маски. Зрозуміло, шаман впадає в екстаз не на самоті, він є Центром ритуального танцю, джерелом його ритму. У танці беруть участь усі члени роду, таких, що “ухиляються” немає і просто не може бути. Члени роду – “хор”, а шаман – “соліст”.

Тому дуже правдоподібним виглядає припущення, що саме в ритмі, який задається шаманом, ритуального танцю поруч зі “стовпом мертвих” і формується рід як сукупність нащадків померлого предка. Усі ті, що зібралися завдяки ритуальному танцю, стають його нащадками (“привселюдно” визнають себе його нащадками) навіть якщо насправді фізично ними не є. Ймовірно, це був перший акт людської свободи, поведінки, не мотивованої природною (біологічною) необхідністю. Танок і карусель – це, очевидно, слабкий відблиск колись могутнього процесу усиновлення і удочеріння під поглядом (“перед обличчям”) померлого предка і під владою його голосу, що звучить крізь маску шамана. Але про що ж може говорити цей голос? Очевидно, він повинен жадати від живих звіту про збереження встановленого ним порядку – про збереження миру, про продовження існування роду в якості певного єдиного “соціального” тіла (тому що це останнє можливе лише в умовах миру).

Мир встановлений і підтримуваний померлим предком, – це мир не тільки між віковими групами (поколіннями), але і мир між статями. Тому саме рід уможливорює шлюб (родину), а не навпаки. Якби сім’я була первинною формою міжлюдських зв’язків, то рід був би просто не потрібний. Адже статевий потяг як такий може створити лише короточасний союз чоловіка і жінки; він підданий згасанню, “ентропійному” розсіюванню. У людському

шлюбі на відміну від простого статевого зв'язку можуть бути періоди пристрасності, байдужості, і навіть ворожості, але в цілому шлюбний зв'язок не розривається. У цьому розумінні людський шлюб виявляється боротьбою проти природних процесів, це – триваючий мир між статями.

Як уже говорилося, людський шлюб побудований на забороні інцесту, і дотримання цієї заборони, як і протидія всьому природному, вимагає зусилля. Це зусилля перешкоджає поверненню хаосу. Тому жодна сім'я не може існувати поза зв'язком із родом. Зусилля, що забезпечує захист проти хаосу, – це мова. У зв'язку з цим необхідно показати, що мова виникає аж ніяк не для того, щоб якимось назвати речі, які оточують людину, і щось просто повідомити іншим людям. Функцію іменування повсякденних речей і передачі повсякденних повідомлень мова здобуває пізніше.

Дійсно, слова, що виникають зі скороминущого контакту з речами, негайно ж забуваються: тут також діє закон “ентропійного” розсіювання. Вони можуть зберігатися дуже довго лише тоді, коли породжені необхідністю захиститися від небезпеки повернення хаосу, від загрози впадання в долюдський, тваринний стан. А це значить, що мова не могла виникнути в сфері повсякденності. Вона могла сформуватися лише на зборах роду в стані екстазу.

Мова – це засіб забезпечити єдність роду, тобто можливість для кожної людини проникнути за межі власного народження і власної смерті, стати спадкоємцем померлого предка і предком майбутнього нащадка. Тому було б помилкою виводити мову з уривчастих звуків, які видаються тваринами, або системи жестів і міміки. Звідси усі вони називають (позначають) предмети, доступні органам чуттів. Справді людська мова повинна була назвати невидиме, надчуттєве (тобто те, що виходить за межі можливостей п'яти органів чуттів людини). Це, насамперед, події до народження людини і після її смерті.

Логіка попереднього викладу дозволяє зробити висновок принципової важливості: людина починає говорити для того, щоб “перебороти” смерть. Справді, мова дозволяє зберегти присутність померлого предка (його соціальну функцію) серед живих. Тому першою, вихідною формою мови повинне бути визнане ім'я. Цілком ймовірно, що першим ім'ям варто вважати ім'я померлого предка, що викрикується під час ритуалу поховання. Це ім'я – те, що залишається після його смерті. Ритуал поховання встановлює зв'язок між живими і мертвими, тобто між почуттєвим і надчуттєвим, а ім'я розглядається в якості внутрішньої, глибинної сутності того, хто нарекається цим ім'ям.

Говорячи про імена, варто спростувати одне істотне непорозуміння, пов'язане з уявленням, що імена – це неодмінно відмінювані, але не мають дієвідмін (а також деякі невідмінювані іменники і прикметники). Власне кажучи, граматичне поняття імені йде від античних граматик і вводиться шляхом протиставлення дієслову. Тим часом нас цікавлять у даному випадку не граматичні дефініції (які є більш пізнім продуктом), а сам процес називання (номінації). Під номінацією розуміється утворення мовних одиниць, що володіють номінативною функцією, тобто здатних називати і виділяти певні фрагменти дійсності. У зв'язку з цим дуже важливі так звані елементні номінації, які називають не всю дійсність, а тільки деякі її елементи. У свою чергу, серед елементних номінацій виділяють речові імена й імена ознакові. Якщо перші відповідають іменникам, то другі – прикметникам, дієсловам і прислівникам.

Таким чином, традиційно вважається, що імена можуть відмінюватися, але не можуть мати дієвідміни, а дієслова, навпаки, можуть мати дієвідміну, але не можуть відмінюватися. Однак історична граматики з достатнім ступенем упевненості дозволяє вважати, що на початкових етапах розвитку мови межа між іменами і дієсловами не була настільки різкою, оскільки дієслово – це, по суті, ім'я дії. Більше того, є багато підстав вважати, що першим відмінком був не називний, а кличний форма. Усі перші імена магичні, вони розуміються як вираження певної внутрішньої, глибинної сутності носія імені. У кінцевому рахунку передбачається тотожність імені і того, кого (або що) воно позначає. Тому за посередництвом імені, як вважалося, можна впливати на носія імені. Звідси прагнення

зберегти справжнє ім'я в таємниці чи замінити його підробленим ім'ям (відповідні сюжети добре відомі з міфології й історії). Але магічний вплив можливий лише тоді, коли ім'я стоїть в кличній формі, а не в називному відмінку.

Дійсно, клична форма провокує бесіду, вона означає запрошення повернутися і вступити в розмову. У цьому розумінні клична форма припускає наявність життя в тому, до кого звертаються. Клична форма – це не нейтральний, холоднокровний опис, а сполучення (дієвідміна) двох живих істот. А це означає, що в кличній формі стерте розходження між іменником (ім'ям у вузькому розумінні) і дієсловом. Процес називання могла використовувати тільки клична форма, оскільки називання припускало зняття знеособленості і лякаючої непізнаваності людини, чи процесу. Називати – означало, закликало відкрити свою потаємну сутність, вивідувати цю глибинну сутність за допомогою магії імені. Крім того, називання не могло не бути ритуальною дією, учасники якої згуртовувалися в тотожному розумінні сутності називаного.

Ім'я померлого предка магічне в тому розумінні, що воно не тільки згуртовує людей навколо себе, але і надає міжлюдським зв'язкам цілком визначену структуру. Цим також пояснюється перенесення імен померлих на немовлят і таке перенесення означає реінкарнацію. З іменами пов'язана ніби особлива енергія, що переходить від одного покоління до іншого: ім'я – це своєрідне вогнище творчого утворення особистості. Усе це пов'язано з тим, що імена – це особливі точки концентрації, фокуси суспільних взаємодій. Саме в них концентрується енергія нового уже не тваринного, а людського суспільного середовища. У цьому розумінні імена завжди чогось вимагають від своїх носіїв, вони – соціальні імперативи.

Тому імена здатні творчо формувати тих, на кого вони спрямовані. Якщо когось назвали “студентом”, “офіцером”, “художником”, то своїми іменами їхні носії притягають до себе силові лінії суспільних очікувань постійно відчуваючи на собі соціальний імператив: “Будь студентом, офіцером, художником!” Як писав відомий російський релігійний мислитель П. Флоренський, “якщо дитя назване, наприклад, Наполеоном, то з дитинства від нього буде очікуватись щось наполеонівське і, у будь-якому разі, заперечуватиметься заперечення його особистістю наполеонівства. І це штампування дитини “під Наполеона” виробляється щогодини, щохвилини і всюди, усіма сукупною волею народу, як масовий гіпноз, так що не може не відбитися на ньому і не виробити в ньому якогось наполеонівства”.

Крім того, імена мають властивість взаємності. Іменування надає місце в спільності, приписує суспільну функцію, але разом з тим визначає і місце в спільності того, кого називають. Наприклад, називаючи кого-небудь сином, чоловік визначає себе як батька, називаючи кого-небудь учнем, людина неявно іменує себе вчителем, називаючи деяку силу Богом, людина вказує на себе як на людину тощо. Таким чином, в іменуванні ми даємо іншій людині, до якої ми звернулися, можливість зрозуміти саму себе з того, як ми до неї звернулися. Іменування стає для поіменованого своєрідним дзеркалом, у якому він бачить, однак, не власний образ самого себе, а свій образ, побачений очима інших людей. І це розширює і поглиблює наше розуміння самих себе. Тому взаємне іменування – це створення спільного життя. Ім'я з'єднує людей.

Отже, ім'я як згусток енергії суспільного середовища – от що переходить від поховання до ініціації. Ім'я вказує людині її місце в спільності, визначає її соціальну роль. Тому помилкою було б думати, що люди спочатку утворюють людську спільність (на противагу стаду), а вже потім починають говорити. Люди починають і продовжують говорити для того, щоб вийти з тваринного стану, ввійти в людський стан і перебувати в ньому. Говорити – значить “переборювати” смерть, робити мертве духовно живим, а це вимагає зусиль. Тому мова не може народитися в сфері повсякденності. Для її народження необхідні особливе середовище, ситуації дуже сильної психічної напруги, викликані особливими ритуалами. Лише потім ця розпечена лава виливається на повсякденне життя і, остигаючи, стає засобом задоволення повсякденних потреб. Мова народжується як клятва й обітниця, молитва і

мова, а не як повсякденна, ні до чого не зобов'язуюча балаканина. Мова, “переборюючи” смерть, перетворює її в джерело життя.

5. Мова як та, що народжує структуру соціального простору–часу.

Досі ми не занадто далеко просунулися в розумінні складної проблеми походження мови. Фактично, поки що ми лише в загальному плані осмислили ту обставину, що людська мова, швидше за все, не могла виникнути з чисто практичних повсякденних протреб. Імовірніше всього, головною причиною її появи було створення соціальності як такої, але аж ніяк не називання оточуючих людину речей (хоча, зрозуміло, пізніше вона набуває і цю функцію). Тільки у зв'язку з цим і може бути розкрита справжня сутність імені як такого первинного елемента мови, у якому “запресована” відповідна соціальна роль, і який передається від поховання до ініціації. Тим самим забезпечується самототожність першої форми соціальності – роду – у часі. Тепер необхідно розглянути соціотворчу функцію мови, тому є потреба звернутися до аналізу соціального простору-часу.

Справді, культура – це певна організація життя, перетворення хаосу в космос, тобто в деяку упорядкованість. Саме тому померлий предок найчастіше перетворювався в так званого культурного героя, тобто міфічний персонаж, який здобуває або вперше створює для людей предмети культури. При цьому світоустрій розуміється саме як упорядкування – у першу чергу розміщення кордонів у просторі і часі.

Варто особливо підкреслити, що просторово-тимчасові структури, характерні для суспільного життя людини, не можуть бути зведені ні до простору-часу неживої природи, ні до біологічного простору-часу. Світ культури, що формується, породжує якісно інші просторово-тимчасові відносини, що володіють особливим людським змістом. Справді, щоб жити разом, люди повинні знаходитися в одному просторі й в одному часі. Чи знаходимось ми завжди в тому ж просторі і тому ж часі, що й інші люди?

Очевидно, ні. Узагалі говорячи, кожна людина немов укладена в “кокон” свого простору–часу, межі якого визначаються можливостями її органів чуттів. Адже окрема людина сприймає не “простір узагалі” і “час узагалі”, а людей, речі і процеси “отут” і “там”, “сьогодні” і “учора” тощо. Простір і час в однині не доступні органам чуття. У граничному випадку можна сказати, що чисто біологічне, природне існування людини є відособленим. Звідси випливає фундаментальний висновок: простір і час культури, тобто простір і час спільного життя людей, не дані, не існують природним чином – вони створюються. Людина, що встановлює мир з іншими людьми, залишає своє “тут і тепер” і входить у деяке загальне, єдине, штучне (і аж ніяк не природне) простір-час культури.

Це видно хоча б зі сприйняття простору і часу. Простір сприймається як щось ціле і безупинне, і людина розчленовує його. На противагу цьому, час сприймається як сукупність моментів часу, і людина зчленовує їх. Жити в загальному для всіх, єдиному просторі-часі – значить однаковим чином розчленовувати простір і однаковим чином зчленовувати час. Зусилля, спрямовані на здійснення такого однакового розчленовування і зчленування, повинні відтворюватися постійно, оскільки спільний простір-час, як і всі людські діяння, піддано закону “ентропійного” руйнування. Але мати загальний простір-час – означає вміти орієнтуватися і вміти створювати загальний ритм.

А умовою всякого орієнтування є встановлення загальної для всіх членів спільності точки відліку, і не тільки в просторі, але і в часі. Ритм, у свою чергу, заснований на жорстко упорядкованому чергуванні фіксованих елементів. Зрозуміло, що ніяка спільна, колективна діяльність не можлива без єдиного ритму, оскільки у зворотному випадку всі зусилля членів колективу будуть нагадувати відому історію Лебеда, Рака і Щуки. Звідси випливає принципово важливий висновок: у процесі утворення першої людської спільності, роду, людина повинна була сприймати всі свої дії і вчинки як повторення вже зроблених вчинків і дій.

Ці, останні, звичайно розглядалися як споконвічні зразки (архетипи), створені культурними героями в нульовий момент часу. У цьому розумінні першої людини всі дії,

навіть чисто повсякденні, могли бути лише повторенням деяких один раз даних архетипів. І таке повторення розуміється як повернення початкового часу, його регенерація.

У світлі сказаного більш зрозумілою стає і роль ритуалу в культурі, оскільки ритуал розуміється саме як така регенерація часу. Ритуальні дії, і, насамперед, танці, були одночасно і повторенням архетипних дій, і своєрідною репетицією діяльності в єдиному ритмі. Ритуали, будучи періодично повторюваними діями, ставали своєрідним “захисним валом”, що охороняв від незворотного “ентропійного” розсіювання: вони періодично відновлювали те, що інакше було б забуте і втрачене. Мобілізуючи психіку людини, вони готували перших людей до серйозних і відповідальних справ у сьогоднішній і майбутньому.

На ранніх етапах історії культури встановлюється й особливе відношення між простором і часом. Швидше за все, головну роль тут зіграло поводження з вогнем, точніше, необхідність підтримувати вогонь у стійбищах. Щоб підтримувати вогонь, необхідно підкладати паливо безупинно і певними порціями. Між кількістю палива і часом горіння існує чітка відповідність. Інакше кажучи, динаміка природного процесу, вогню, починає вимірюватися певними кількостями пальної речовини, що, зрозуміло, займають певне місце в просторі. У деякому розумінні це уже вимір часу простором. Час і простір із самого початку історії культури тісно переплітаються між собою, доповнюють один одного. Цілком природне для нерозвиненої первісної свідомості ототожнення вогню на стійбищі “небесного вогню” Сонця призвело до погоджування циклічності життєдіяльності з появою чи зникненням тих чи інших об’єктів у просторі.

Отже, рід шукає зразки, дивлячись у минуле. Смерть культурного героя закладає початок відліку в часі, а біокосмічні процеси – загальний ритм. Без ритуального повторення архетипів немає роду, і саме культурний герой забезпечує орієнтування в часі. Ритуали – оповідання про його героїчні справи на початку часу і підготовка до їхнього повторення. Культурний герой і ритуали вводили перших людей у загальний час.

Що стосується просторової структури, що забезпечує життя роду, то варто визнати, що ліс і прерія, у яких найчастіше жили роди, – не найкращі умови для чіткого і швидкого орієнтування. У звичайних умовах члени роду жили в різних природних укриттях (найчастіше в печерах). Як вони могли збиратися разом для ритуальних танців? Навряд чи можна припускати, що перша людина могла орієнтуватися в лісі чи прерії набагато краще, ніж сучасна. Лише рухаючись звириними стежками можна було всім разом точно прийти у визначене місце. Очевидно, саме цим пояснюється величезна роль тварин в уявленнях перших людей. Тут варто вказати, насамперед, на те фундаментальне уявлення, відповідно до якого кожен член роду здатний духовно представити яку-небудь живу істоту – бобра, рибу, тигра, змію тощо. Як писав у зв’язку з цим відомий російський релігійний мислитель С. Булгаков, “...людина є всетварина й у собі містить ніби всю програму творення. У ній можна знайти й орлиність, і левиність, і інші душевні якості, що і утворюють основу тваринного світу, цього спектра, на який може бути розкладений білий колір людства... У тотемізмі, настільки розповсюдженому в історії, виявляється та ж інтуїція тваринності людини, причому, обираючи певну тварину своїм тотемом і зображуючи її на своєму гербі чи прапорі, дане плем’я виражає цим почуття навмисного зв’язку з нею, особливої підкресленості цієї властивості у своєму характері”. Про це ж говорять і казки практично всіх народів.

У підсумку можна зробити висновок: предки забезпечують орієнтацію роду в часі, тварини – у просторі. Тому рід шанує тих й інших, створює маски тих й інших і змушує звучати “їхні” голоси крізь ці маски. Ритуали роду – це ритуали вічного повернення до одного разу заданих зразків, і саме в ритуальних танцях, у загальному ритмі й у стані екстазу створювався спільний простір-час і підтримувалося його існування. Мова – одне з найголовніших знарядь утворення цього спільного простору-часу. Таким чином, ми знову звертаємося до теми мови.

Справді, ритм життя роду – це збирання і розсіювання: члени роду живуть сім’ями і збираються тільки для свят (ритуальних танців). Свято – це не просто додаток до

повсякденності. Є багато підстав вважати, що саме свято, але аж ніяк не праця, підтримує існування роду як деяке цілісне утворення й у просторі, і в часі. Ще більше підстав вважати, що саме на святі, під час ритуальних танців (які самі собою цілком можливі і без мови) і виникла перша мова.

Справді, окрема людина могла викрикувати різні звуки, сполучені з тими чи іншими її станами. Але, взагалі говорячи, у кожної людини такі вигуки можуть бути досить індивідуальними і, крім того, змінюються залежно від різних обставин. Свято і є той “млин”, жорнами якого “перемелюються” перші індивідуальні словесні формули. Люди починають говорити загальною мовою, мовою роду, і тим самим однаково розчленовують простір і однаково зчленовують моменти часу. На святі за допомогою мови встановлюється зв’язок між живими і мертвими, тобто між видимим і невидимим, між “почуттєвим” і “надчуттєвим”. На відміну від звуків, які видаються тваринами і є, по суті, простими сигналами, людська мова споконвічно націлена на надчуттєве. Мова вводить у такі області, у яких ми самі тілесно не можемо бути присутні.

А це означає, що, будучи членом людської спільності, людина існує в такому просторі-часі, межі якого виходять за межі можливостей її органів чуттів. Простір виявляється більшим від того, який реально доступний окремій людині, а час – довший від часу індивідуального життя, тобто проміжку від фізичного народження до фізичної смерті. Саме людська мова розширює простір-час окремої людини.

Іншими словами, мова створює штучний надчуттєвий соціальний простір-час культури. У цьому проявляється соціо-творча функція мови. Завдяки мові людина може довідатися про те, що було до її народження, і вірити в те, що буде після її смерті. Жодна інша жива істота на це не здатна. Мова – це континуум, “розтягнутий” у часі і просторі, а не “власність” окремої людини. Це і не розвиток жестикуляції, тому що жести – це мова в ситуації близьких відстаней, і вони ніколи не можуть позначати надчуттєве. Утворення “соціального тіла”, а не називання речей – ось мета першої мови, мови імен. Звідси можна зробити висновок принципової важливості: мова моделює суспільну структуру групи в просторі і в часі, і ця структура виходить за межі простору і часу життя окремої людини.

Якщо в імені “запресована” соціальна роль його носія, його функція, то набір імен даного роду моделює структуру цього роду в цілому, яка “трансляється” у часі, забезпечуючи самототожність даної спільності. Ця регенерація початкового часу забезпечується постійним зусиллям, що зберігає незмінною просторово-тимчасову матрицю даного роду. Мова виявляється структурою, (матрицею) соціального простору-часу і тим самим служить цілям куди більш серйозним, ніж проста передача побутових і “виробничих” повідомлень. Більш того, виявляється, що на цій стадії “речі” як такі втягуються у сферу мови лише остільки, оскільки вони здатні виконувати яку-небудь соціальну функцію. Розглянемо це докладніше.

6. Метафоричний характер людської мови і виникнення початків писемності

Тепер ми підготували, нарешті, “вихідні позиції” для того, щоб зробити деякі підсумкові висновки. Логіка попереднього викладу змушує нас осмислити ту принципово важливу обставину, що перші імена створювалися аж ніяк не для позначення речей оточуючої людину природи. Цієї “природи” людина спочатку, швидше за все, не зауважувала взагалі або уявляла як звичайну ворожу силу, боротьба проти якої не вбиває, а тільки на якийсь час придушує її (цим пояснюється повсюдна поширеність міфологічного образу багатоголового змія, голови якого, будучи відрубани, виростають знову – адже так поводяться і джунглі). Крім того, не було і поняття про “речі”. Речі могли стати видимими і значимими, лише втягуючись у сферу соціальності і “допомагаючи” цій сфері здобувати структурну визначеність.

Тому перші імена повинні були мати ніби двошарову структуру з одного боку, вони називали речі “видимі”, тобто доступні органам чуттів людини. З іншого боку, вони вказували на “невидиме”, тобто недоступне органам чуттів людини, – на структуру

спільності і на місце людини в ній, тобто на її соціальну роль. Називаючи ту чи іншу річ, перша мова імен могла говорити про неї лише остільки, оскільки вона може бути засобом організації суспільних відносин. І є підстави припускати, що перші люди взагалі не говорили про речі як такі: вони їх просто не зауважували. “Речі” віщали про соціальний порядок, який був установлений померлим предком. “Стовп мертвих” – це перша влада, яка керує за допомогою імені. Влада взагалі говорить “від імені”, і за допомогою імені “мертвий хапає живого”. Людина усередині роду мала придумати імена для родових духів, але не мала імен, скажімо, для позначення речей, оскільки ці “речі” не мають соціального змісту. “Річчю” може стати лише те, що має відношення до зборів роду, і лише після цього про неї взагалі можна говорити (порівн.: віче – річ у слов’ян, thing – збори роду в германців, ding – річ, а в англійців і зовсім – thing). Дані етнографії дозволяють висунути гіпотезу, що першими “речами”, які набули соціального змісту, були частини й органи людського тіла. Голова була позначенням глави роду, печінка – місцем духу і страждання, статеві органи позначали поновлення життя тощо. Для кожної дії ім’я також могло виникнути тільки в ритуалі. Цей ритуал використовував речі, що потрапляли в поле зору людини, для позначення того, що ніколи у всій повноті не може бути дане наочно.

Сказане означає, що перші елементи людської мови, імена, споконвічне були метафорами. Метафора (з грецьк. *metaphora* – перенесення) – це фігура мови, що полягає у вживанні слова, що позначає деякий клас предметів, явищ, дій чи ознак для характеристики іншого об’єкта. Метафора припускає використання слова не за його прямим призначенням, а в переносному значенні. Тому метафора принципово двопланова і взаємодіє з двома різними типами об’єктів. Метафора близька до порівняння і часто розглядається як скорочене порівняння.

Отже, ми приходимо до висновку, що перші слова були священними іменами в якості соціальних імперативів, а ці імена, у свою чергу, були метафорами. Тепер можна позначити і вузлові моменти проблеми походження мови. Вони виглядають наступним чином.

Дуже ймовірно, що місцем народження мови є не повсякденність з її рутинними полюванням і збиранням, а екстатичні ритуали роду, у ході виконання яких народжувалася піднесена мова священних імен. За допомогою цього періодично повторюваного ритуалу відтворювалася структура роду, структура перших суспільних відносин, установлених померлим предком як культурним героєм. Ритуал відводив кожній людині її місце в структурі роду.

У роді танцювали всі, і ритуальний танець був своєрідним “вibraкуванням”, присвоєнням соціальних ролей, “призначенням на посаду”. Танцям людських тіл у ритуалі відповідає і “танець” священних імен. Ці імена виходили з єдиного легітимного джерела – духу предка, і той, хто вимовляв ім’я, відмовлявся від монопольної влади над мовним потоком. І ті, хто вимовляли ім’я як імператив, йдуть під владу деякої загальної сили, що стоїть над ними. Ми і дотепер говоримо для того, щоб відбулося щось надіндивідуальне, тобто таке, що виходить за межі однієї людини.

Людина в ритуалах роду була не одинокою, а танцюристом, захопленим вихром танцю, завдяки якому кожен учасник займав своє місце. Блідою копією цього процесу, цього паралелізму танцю людських тіл і “танцю” імен є, наприклад, дитячі лічилки: у них, як у древніх ритуальних танцях, відбувається одночасно і розподіл ролей, і присвоєння відповідних імен. Ритуальні танці роду і поєднані з ними танці імен – це матриця соціальної структури роду. Іншими словами, структура роду, так само як перші імена, не створюються в сфері рутинної повсякденної діяльності. Вони “виплавляються”, “відливаються” у дихаючому запалом горні ритуального екстазу.

Однак ритуал не може тривати нескінченно. Рано чи пізно він закінчується. Як же зберегти, зробити триваючою сформовану ритуалом організацію родових відносин? Адже надана сама собі ця структура неминуче розпадається відповідно до закону “ентропійного” розсіювання. Мова і служить зазначеній меті. Мова – це заступник ритуалу в проміжках між його виконанням, тобто в той час, коли рід не збирається.

Тільки ця функція могла зберігати мову протягом сторіч і тисячоріч. Втрата мови означала б і втрату здатності підтримувати і транслювати в часі родову структуру. Важливо відзначити і те, що перші люди починають не з того, щоб говорити, а з того, щоб слухати. Живі слухають, а “говорить” дух мертвої людини (крізь маску шамана). Історія людської мови починається не з “Я”, а з “Ти”. Люди засвоюють деякий імператив у якості безумовного і дотримують його. Тому перших мов, мов імен, було стільки ж, скільки родів, і далеко не випадково, що слово “мова” дотепер означає, крім іншого, етнічну групу. Імена спонукали членів роду до руху, до розведення вогню, до війни тощо. Мова – це форма публічної поведінки, а відмінювання і дієвідміни створюють загальний простір–час. Відмінювання (крім, мабуть, кличної форми) характеризує просторові відносини, дієвідміна характеризує живі сили і процеси. Але в перших іменах, як ми бачили, розходження між іменниками і дієсловами, між відмінюванням і дієвідміною було майже стерте. Ім’я – це, насамперед, соціальний імператив, заклик до здійснення деякої дії. Вищій, священній дії, у якій, як окремі випадки, вміщені всі інші дії, і яка змушує людину їсти, пити, спати, ходити, говорити тощо, відповідає і вище священне ім’я – ім’я імен, ім’я Бога. Бог – це поіменована примушуюча сила. Вище Ім’я й одночасно Вище Дієслово. Правда, на етапі історії культури, що розглядається, це уявлення знаходиться ще в зародковому стані, але всі передумови для його формування уже в наявності.

Варто підкреслити, що мова, яка звучить, не могла не бути пов’язана з писемністю. Однак зв’язок між звуком і графічним знаком устанавлюється далеко не відразу і відбувається протягом кількох важливих етапів. Говорити про виникнення писемності в умовах первісної родової общини було б передчасним й історично невірним. Проте саме на цьому етапі історії культури відбуваються дуже важливі процеси, без яких виникнення писемності було б неможливим. Розберемося в цьому, почавши, щоб уникнути неправильного тлумачення, з визначень. Головним принципом при цьому буде відзначений вище “метафоричний” характер первісної мови.

Писемність або письмо – це знакова фіксація мови, що дозволяє за допомогою нарисних (графічних) елементів (знаків) певним чином закріплювати інформацію в часі і передавати її на відстань. Це визначення підкреслює комунікативну функцію писемності як природне продовження комунікативної функції мови. Але, як впливає з попереднього викладу, найголовнішою й історично первинною функцією мови виявляється аж ніяк не передача повідомлень, а створення системи міжлюдських зв’язків у просторі і часі. Отже, і ранні форми писемності, будучи сполучені із соціотворчою функцією мови, не могли за своїм первинним призначенням виконувати в якості головної комунікативну функцію.

Стосовно даного періоду історії культури, прийнято говорити про так звані зачатки писемності, тобто різні знакові засоби, які не завжди відповідають мовним елементам і не обов’язково служать цілям передачі інформації. Справді, тільки звукової мови недостатньо для тривалого існування структури роду. Тому, як це не парадоксально звучить, мова була споконвічно пов’язана з тим, що в етнографії називається доглядом за тілом. Під “доглядом за тілом” звичайно розуміють соціально запропоновані, ритуально санкціоновані і закріплені форми поведінки зі своїм власним тілом. Хоча тут, крім іншого, мається на увазі цілий ряд гігієнічних навичок, ними не можна обмежуватися, оскільки тіло розуміється ширше своїх чисто анатомічних меж. Догляд за тілом у його реальній історичній функції перетворює тіло в інструмент закріплення і повідомлення іншим становище людини в суспільстві її вікового статусу, особистісних властивостей тощо. Завдяки “догляду” тіло людини стає соціальним знаком.

У родовій общині тілесна зовнішність і фізична повноцінність мали дуже велике значення, причому критерії для оцінки цих якостей могли сильно відрізнятися одні від інших в різних регіонах. Звичайно виділяються наступні види догляду за тілом: прикраси, зачіски, форми одягу. Далеко не випадково різні прикраси знаходять при розкопках культур, що відносяться вже до нижнього палеоліту. У ширшому розумінні і зачіски, і одяг також можна вважати за прикраси. Не менш важливо те, що найосновніші елементи догляду за тілом

пов'язані з виділеними моментами часу роду – народженням, похованням, ініціацією і шлюбом. Ці моменти пов'язані зі стрижкою волосся й обрізанням при ініціаціях, чорнінням зубів, вищипуванням брів жінками при вступі в шлюб тощо. Гіпотезі про те, що догляд за тілом міг бути пов'язаний з “естетичними” потребами, виникав із “розумінь краси”, суперечать широко розповсюджені і добре відомі дії з деформації тіла – видалення здорових зубів, відрізання пальців, зміна форми черепа в дитячому віці тощо. Зачіски також відрізнялися великою розмаїтістю і далеко не завжди відповідали “розумінням краси”. Особливе місце серед прийомів догляду за тілом належить розфарбуванню шкіри, нанесенню на неї шрамів і татуювань. І, нарешті, одяг – це штучні покриви людського тіла. Одяг споконвіків виконував не стільки чисто практичну функцію захисту тіла від несприятливих впливів навколишнього середовища, скільки ритуальну і знакову.

Справді, оголене людське тіло, взагалі говорячи, відповідає самому собі і дуже мало говорить про людину як члена людської спільності. Не розкриває воно і її особистісні якості. Різні способи догляду за тілом дозволяють створити різні замітники тіла протягом коротких чи довгих (рівних тривалості людського життя) відрізків часу. Для роду надзвичайно важливі стійкі замітники тіла – насамперед ті з них, які виникають у результаті нанесення на тіло розфарбування, шрамів і татуювань. Адже відомі етнографії типи розфарбування, шрами і татуювання несуть величезний зміст: вони зображують весь родовід людини, її “генеологічне дерево”, тобто зв'язок людини зі структурою роду та її місце в ній. У силу цього кожен член роду виявляється носієм духу роду, і цей дух “записаний” на його шкірі назавжди.

Тому зрозуміло, що графічні знаки (розфарбування, шрами, татуювання), наносилися на шкіру під час ритуалів. Ці графічні знаки виявляються своєрідним посвідченням особи людини не тільки в просторі, але і в часі.

Насамперед, очевидний зв'язок між ритуалами поховання і нанесенням на шкіру графічних знаків. Дійсно, якщо ці знаки утворюють його “генеологічне дерево”, то зі смертю одного із членів роду це “дерево” повинно стати більш гіллястим. Під час поховання від померлого до нащадка переходить не тільки його ім'я, але і нова деталь нанесеної на шкіру графіки. Непрямим свідченням цієї функції нашкірної графіки є відома заборона з біблійної Книги Левіта: “Заради померлого не робіть нарізів на тілі вашому і не наколюйте на собі письмена”. Нашкірна графіка – це, по суті справи, одяг, що надягається на весь період життя даної людини і робить її членом корпорації. З іншого боку, це пояснює знакову функцію одягу, яка у цій своїй якості – не що інше, як змінювана нашкірна графіка.

Знакові структури, що відповідають різним формам догляду за тілом, утворюють одну з форм зачатків писемності. Правда, ця точка зору не є загальноприйнятою і ряд дослідників її відкидають. З їхнього погляду родова організація характеризується як дописемна, або безписемна культура. Цей висновок – не зовсім вірний, якщо вважати, що писемність народжується в повсякденних умовах і служить чисто утилітарним цілям. Однак якщо писемність – це графічна фіксація мови, а мова має соціотворчу функцію, то викладена нами точка зору має право на існування.

Другою, крім соціальних знаків догляду за тілом, формою зачатків писемності варто визнати так зване предметне письмо. Воно засноване на використанні в якості знаків різних предметів. При цьому предмети означали цілісні значеннєві комплекси. Наприклад, для оголошення сусідам війни рід посилав їм стрілу або меч тощо. А грецький історик Геродот (484–425 р. до н. е.) свідчить, наприклад, про “дипломатичний документ”, отриманий, перським царем Дарієм від скифів. “Дипломатичний документ” складався з птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Зміст “документа” полягав у наступному: “Якщо ви, перси, як птахи, не полетите в небо, або, як жаби, не поскачете в болото, то не повернетесь назад, уражені цими стрілами”.

Досить розповсюдженим було і так зване вузликове письмо. Шнури з зав'язаними вузликами використовуються для підрахунку худоби, днів подорожі тощо. Імовірно, це був один з перших зразків календаря. Різновидом вузликового письма є зв'язування різних шнурів, прив'язування до шнура клаптиків, ниток тощо. За тим же принципом побудоване і

паличне письмо. Зразком його є похило запхнена на узбіччі дороги палиця, що вказує на довжину шляху, можливі перешкоди і небезпеки, що підстерігають на цьому шляху. Зустрічалося і використання паличок різної довжини і товщини з насічками для передачі досить складної інформації.

Культура родової общини впритул підійшла і до такої форми зародків писемності, як піктографія (з лат. *pictus* – намальований і з грецьк. *grapho* – пишу). Саме піктографія є попередницею всіх сучасних систем письма. Піктографія, або малюнкове письмо, зустрічається вже в епоху палеоліту. Перші люди малювали ті чи інші картинки, вирізували або видряпували їх на камені. На відміну від нашого сучасного письма, піктографія оперує не буквами, сполучення яких дають слова, а малюнками (піктограмами). Піктограма, у свою чергу, зображує не окремий звук, склад чи навіть слово, а деякий конкретний предмет чи явище. Найчастіше піктограма позначає деяку цілісну ситуацію. Почавши зображувати на стінах печер коней, бізонів, носорогів, а також сцени полювання, перші люди вже наблизилися до винаходу малюнкового письма.

Особливістю піктографії є те, що вона зовсім не пов'язана зі звуковою мовою. Тому піктографічне письмо може бути зрозуміле всім людям, незалежно від того, якою мовою вони говорять. Однак піктографічне письмо має і ряд недоліків, джерело яких – його конкретність. За допомогою піктографічного письма не можна передавати абстрактні поняття і більш-менш складний зміст. Цікаво, зокрема, що імена при цьому передавалися тотемістичними знаками. А для позначення складних і абстрактних понять використовувалися зображення конкретних і повсякденних предметів, що тим самим ставали “метафорами” відповідно до викладеної раніше схеми.

Таким чином, зародження писемності можна розділити на два етапи. Із соціотворчою функцією мови співвідносяться лише соціальні знаки, створені доглядом за тілом. Що стосується “предметного”, “вузликового”, “паличного” письма і піктографії, то вони співвідносяться, скоріше, з повсякденним, утилітарним використанням мови. А це свідчить про те, що мова з “точок надлишку”, з ритуалів як області вищої психічної напруги, екстазу, починає “переливатися” у сферу повсякденності і використовуватися для передачі цілком нейтральних і навіть просто рутинних узагальнень. Іншими словами, саме цей факт свідчить про виникнення поруч зі сферою священного (сакрального) сфери мирського, світського (профанного). Проте визначальне значення ще довго буде зберігатися за сакральним, що змушує нас більш пильно придивитися до релігійних уявлень перших людей.

7. Релігійні уявлення перших людей

Охарактеризувати релігійні уявлення перших людей – непросте завдання. Дослідник зіштовхується тут із багатьма труднощами. Насамперед це відсутність достовірного емпіричного матеріалу. Етапи історії культури, що цікавлять дослідника, давно пройшли, і усі висновки, які можна щодо них зробити, є більш-менш обґрунтованою реконструкцією. Інші труднощі пов'язані з проблемою класифікації. Як систематизувати і класифікувати релігійні уявлення, що стають нам відомими. Якщо спробувати класифікувати їх за самим змістом вірувань, то виявиться, що цей зміст дуже похмурий і розпливчастий. Якщо ж вибрати як ознаку класифікації предмет релігійного поклоніння, то можна виділити культ предків, культ Сонця, культ Місяця тощо, але в результаті вийде дуже строката і неісторична картина, яка мало що прояснює. Адже Сонцю, приміром, поклонялися в різні історичні епохи, і цей культ у різні часи мав різний сенс.

Мабуть, визначальним повинен бути соціальний, функціональний зміст релігії. Іншими словами, насамперед потрібно виявити роль релігійних уявлень у формуванні міжлюдських відносин. Адже відповідно до однієї з версій походження самого слова “релігія”, воно походить від латинського слова *religare*, що означає “зв'язувати”, “установлювати стосунки”. Власне кажучи, ми вже могли бачити цю “єднальну”, що створює міжлюдські зв'язки, функцію релігії. Саме на ній ми зосередимо нашу увагу, не претендуючи на вичерпний виклад.

Насамперед, виникає питання про час виникнення перших релігійних уявлень. Чи були вони завжди, чи виникли лише у певний момент історії людської культури? Суперечки з цього приводу продовжуються й у наші дні. Одні вчені відстоюють точку зору, відповідно до якої релігійні уявлення притаманні людині з самого початку її існування. Інші дотримуються думки про існування порівняно тривалого дорелігійного періоду, який продовжувався до кінця нижнього палеоліту (близько 100–40 тисяч років тому). Як би то не було, можна стверджувати, що релігійні уявлення вже притаманні родовій організації людського суспільства. Якщо дорелігійна епоха і мала місце, то вона відповідала дородовому суспільству, тобто, по суті, первісному стаду. На цій стадії “людство” перебувало біля мільйона років. Але чи були це люди? Чи не буде вірніше говорити, що власне “людина” починається з появи первісної родової общини? Незалежно від відповіді на це питання, ми можемо констатувати, що перші релігійні уявлення з’являються одночасно з появою роду як першої форми справді людської спільноти.

Сучасній людині дуже важко уявити собі характер мислення перших людей. Справа в тому, що ми, сучасні люди, мислимо й уявляємо собі світ зовсім по-іншому. Ми живемо в координатній мережі певних способів розуміння, співвідносимо усе з визначеною системою духовних цінностей, норм і розумінь, ставимо перед собою цілком визначені цілі, не замислюючись відкидаємо інші тощо. Інакше кажучи, ми живемо в якомусь дуже складному і жорстко структурованому духовному середовищі, створенню якого зобов’язані зусиллям багатьох і багатьох поколінь. Народжуючись і виховуючись у суспільстві, кожна людина застає це духовне середовище як щось дане.

Що стосується первісної людини, то для неї таке “готове” духовне середовище було відсутнє, і сама мова знаходилася в стадії становлення. Усе навколо існувало ще навіть без імен, а тому відношення до навколишнього світу було емоційним. Відноситися до чогонебудь емоційно для перших людей означало приписувати свої емоції тому, що вони сприймали в даний момент, “проектувати” свої емоційні стани на світ. Перші люди, цілком ймовірно, бачили в речах те, що хотіли бачити, і не зауважували того, чого не хотіли зауважувати. Таким чином, емоційність і уподібнення речі собі були характерними рисами мислення первісних людей.

Друга особливість мислення первісних людей – украй слабко виражений особистісний початок. Для сучасної людини самоочевидні такі вислови, як “мій образ”, “моя думка”, “мої слова” тощо. У світі первісних людей усе було інакше. Як ми пам’ятаємо, сказати про себе “Я” міг тільки дух предка, а перші люди сприймали себе, як “Ти”, як істоти, до яких звертаються. Більш того, це “Ти” було у відомому розумінні колективним, оскільки рід був певним єдиним (“соціальним”) тілом. Тому можна сміливо й впевнено стверджувати, що мислення перших людей було колективним (якщо це взагалі можна назвати мисленням).

Віддалену подібність з цим мисленням можна знайти в тих станах свідомості, які люди відчують під час багатого на гострі моменти футбольного матчу, під час деяких концертів або в умовах пожежі в глядацькій залі кінотеатру. В усіх цих ситуаціях особистісний початок “стирається” і з’являється “масова” свідомість, у якій воскресають багато архаїчних прошарків нашої психіки. Саме такий спосіб ставлення до світу ближче всього до того, що називається міфологічною свідомістю.

Дійсно, свідомість первісних людей була міфологічною, а пануючою формою свідомої діяльності була міфотворчість. Сучасній людині зрозуміти ставлення стародавніх до міфу дуже важко. Тим часом міф для них був самою дійсністю, більш дійсним, ніж справжня дійсність. Міфи не мали і не могли мати “автора”. Міфи – анонімні твори, тому що вони є продуктом колективної творчості. Вони були “свідомістю” первісної родової общини, її загальним психічним станом, тотожним станом світу в цілому. Світ як такий міг бути сприйнятий тільки крізь призму міфології, яка переносила на світ у цілому відносини усередині роду. Таким чином, міфологія виявлялася “резервуаром” архетипів, що передавалися від одного покоління до іншого.

До міфології не можна відноситися поборливо і розглядати її в якості “недорозвиненого” знання. Міфологія як сховище архетипів мала на меті регулювання міжлюдських відносин усередині роду. Про це переконливо свідчить зв’язок між міфом і ритуалом. Ритуал є інсценівкою того чи іншого міфологічного сюжету, а міф – сценарій або “лібрето” ритуалу й одночасно його обґрунтування і тлумачення. Міфи, у яких ця “сценарна”, обґрунтовуюча і витлумачуюча функція виражена найбільш чітко, називаються звичайно культовими міфами.

“Розігрування” міфів дозволяло реалізувати їхню регулятивну функцію. Архетипи, що реалізуються в ритуальних діях, надавали можливість “на ділі” створити уявлення про певні людські якості чи вчинки, які самі собою уявити неможливо, – про обов’язок, честь, героїство, справедливість тощо. Міфологія перетворює ці якості і вчинки в зримі образи і тим самим через ритуал навчає людей певним типам поведінки. Так виникає єдність образу (“думки”) і вчинку (“справи”). Завдяки міфології людина вчилася чинити так само, як чинять герої міфів: у цьому зміст будь-якого культу. І саме в культурі людина починалася як людина і підтримувалася в цьому своєму людському стані.

Саме на етапі панування міфологічної свідомості формується уявлення про “священне” (“сакральне”), дуже важливе для розуміння регулятивної функції міфології. Дати чітке й однозначне визначення поняття сакрального дуже нелегко. Уперше про “священне” як предмет спеціального дослідження почав говорити відомий німецький релігієзнавець Рудольф Отто (1869–1937), який зосередив свою увагу на “відчутті” або “досвіді” священного. Для Отто з “священним” пов’язане відчуття таємничості, змішане зі страхом, і навіть деяким жахом. Це відчуття зіткнення з чимось, що повністю переважає нас, могутнім і непередбаченим.

На думку іншого авторитетного дослідника проблеми сакрального Мірчи Еліаде (1907–1986), головною його ознакою є радикальна відмінність від усього профанного (мирського) що, по суті, дуже близько до точки зору Р. Отто. Сакральне дає про себе знати в каменях і деревах, джерелах і водоспадах, викликаючи відчуття зіткнення з чимось незвичайним і трепетним. Сакральне певним чином виділяє області простору і моменти часу, створюючи особливу просторово-часову структуру. Простір виявляється неоднорідним і анізотропним, у ньому з’являються виділені області й напрямки, а час по-різному наповнюється змістом.

Можна припустити, що для стародавньої людини, оточеної безліччю небезпек, було цілком природним видумати щось священне, що викликало страх і трепет.

Зрозуміло, думка про те, що образ сакрального логічно впливає з безлічі досвідів зіткнення з небезпекою, приходять на розум у першу чергу. Але страх і жах мають зовсім іншу якість, ніж страх перед конкретною небезпекою. Можна сперечатися про можливість зв’язку цих двох відчуттів, але важливо інше: “страх і трепет” перед священним стають регулятором міжлюдських відносин.

Предмети, яким приписується властивість бути носієм сакрального, оточуються численними табу, а з іншого боку, стають вищими інстанціями, втіленнями безумовного авторитету. Всі регулятивні принципи, щоб бути діючими, повинні були виходити із сакрального, і саме тому сакральними стають духи предків. Перенесення на увесь світ структури міжлюдських відносин у роді приводить до ідеї загального споріднення. Звідси визначені правила полювання не дозволяли вбивати всіх тварин, яких можна було б убити. Більш того, частина здобичі поверталася головному “духові звірів” як визнання нанесеного йому збитку і прагнення цей збиток компенсувати.

Найпростіші, повсякденні дії стають релігійно зафарбованими. Так, навіть полювання має символічний і тим самим релігійний зміст. Воно мотивоване не лише матеріальними потребами. Полювання містило в собі цілу низку символічних уявлень, пов’язаних, зокрема, з подоланням простору і з існуванням спорідненості всього живого. Очевидно, цим же пояснюється існування “чоловічих союзів”, що діяли під покровом таємниці, у яких за допомогою ритуалів ініціації молодим мисливцям передавалися мисливські навички і досвід, що ретельно зберігалися.

Головна роль сакрального у віруваннях перших людей дозволяє віднести до числа раних релігійних уявлень не тільки тотемізм, але і так званий фетишизм. Цей термін походить від відповідного португальського слова, що означає “амулет”. Фетишизм у загальному розумінні – це наділення предмета з його природними властивостями деякими надприродними здібностями. Цей процес інакше називається сакралізацією, причому таємничі чудодійні властивості можуть приписуватися як неживим природним предметам, так і окремим індивідам. Фетишами можуть ставати і продукти людської праці.

Далі, характеризуючи релігійні уявлення перших людей, варто вказати на магічний характер їх відносин до інших людей і до навколишнього світу в цілому. Магія (з лат. *magia* – у дослівному перекладі означає чаклунство, чарівництво) магія зводиться до сукупності ритуальних дій, що пов’язані з вірою в можливість вплинути на деякі таємничі сили і з їхньою допомогою – на навколишню дійсність, світ у цілому (природні явища і процеси, людей, духів).

Магічні дії можна класифікувати, насамперед, за ступенем складності. Відповідно до цього звичайно виділяють, по-перше, індивідуальну магічну дію, по-друге, груповий магічний обряд, і по-третє, колективну магічну церемонію. Питання про те, що виникло спочатку – індивідуальна чи групова магія, – є спірним. Однак є вагомі підстави вважати, що усе починалося з колективних магічних церемоній.

Справді, якщо увесь світ вважався живим, то в кінцевому результаті повинна була виникнути потреба встановлення єдності роду і навколишнього світу. Саме рід у цілому прагнув уподібнитися навколишньому світу, перетворюючись то в дерево, то в тигра, то в мавпу тощо, і тим самим намагаючись створити подібність з навколишнім світом усередині самого себе. Мета створення такої подібності – рятування від страху перед навколишнім світом. Родові фетиші могли вважатися не індивідуальною, а тільки родовою власністю, а на владу над навколишнім світом спочатку міг претендувати весь рід, рід як ціле, а не окремі члени роду. Відповідно до цього за способом дій розрізняють наслідувальну (гомеопатичну) і заразливу (контагіозну) магію. У першому випадку магічні дії ґрунтуються на принципі уподібнення: нанесенню шкоди “копії” об’єкта приписується здатність знищити “оригінал”. У другому випадку встановлюється зв’язок за суміжністю (вважається, наприклад, що волосся, одяг ворога можуть бути використані для нанесення йому шкоди). Рід перетворювався в будь-якого духа, ставав його “тілом”, і це давало йому відчуття влади.

Правда, етнографічні дані свідчать, скоріше, про індивідуальний характер магії. Але чи не є ця індивідуальна магія свідченням занепаду роду; “розрідження” його структури в якості єдиного “соціального тіла”? І навіщо тоді взагалі магічні обряди? Заради окремих цілей нанесення шкоди випадковому, по суті, ворогу? Ні, якщо ми хочемо зрозуміти соціотворчу функцію магії, подібну до соціотворчої функції мови і тісно з нею зв’язану, то куди логічніше виходити з припущення про колективний характер магічних церемоній. Тоді ми зрозуміємо, чому кожен воїн роду вважав за можливе “перетворитися” на лева, тигра, страуса тощо, а рід у цілому міг бути лише “левом левів”, “тигром тигрів”, “страусом страусів” тощо. Тоді стане зрозуміло, чому тотемні групи роду “були” тими чи іншими живими істотами, а рід у цілому лише за цієї умови міг стати Людиною в якості істоти, здатної поводитися так, як будь-яка інша жива істота. І це було створенням простору свободи, у якому тільки і стала можливою вся широта і вся універсальність справді людської діяльності. Магія створювала людину в якості “усетварини”.

Ці роздуми багато чого пояснюють у кочівництві родів, які не мають “території” як такої, їх “територія” – це “стійбище” або “стоянка”, це місце для ритуальних танців, це могили предків, це стежка війни, це прообраз вітваря. Якщо рід хотів уподібнити себе усьому живому, він не повинен був залишатися на тому самому місці. Лише кочуючи, рід звільнявся від своїх магічних формул, а кочівництво було умовою постійного магічного перетворення. І тільки так можна розширити простір свободи.

Відповідно до цього можна виділити й основні види магії за цільовим призначенням. По-перше, це метеорологічна магія (обряди викликання дощу тощо). По-друге – промислова

магія (заклинання зброї й іншого мисливського спорядження). По-третє – військова магія (ритуальні войовничі танці тощо). По-четверте – любовна (різні способи і прийоми “приворожування” і “відворожування”). І, нарешті, це шкідлива магія (наведення “причини” тощо).

Багато вчених підкреслюють роль магії у формуванні наукового світогляду. Справді, основа магічних уявлень – впевненість у взаємозв’язку і взаємодії всіх речей. А це означало можливість одержання такого знання, яке здатне впливати на навколишній світ, стати “силою”. Безсумнівним є вплив магічних уявлень на алхімію, ранню астрономію і ряд інших наук.

І, нарешті, ще однією характерною рисою релігійних уявлень перших людей був анімізм. Анімізм (з лат. *anima* – дух, душа) – це сукупність уявлень про дух і душу. Анімізм звичайно вважається порівняно пізнім продуктом релігійного розвитку перших людей. Йому передував так званий аніматизм (з лат. *animatus* – одухотворений). Тобто сукупність уявлень про одухотвореність усієї природи. Без цих уявлень, природно, не можлива ніяка магія. Що стосується анімізму, то уявлення про дух і душу не могли сформуватися без установа культу померлих предків, без досвіду екстазу шамана і супутніх вірувань.

Особливе місце в ряді релігійних вірувань перших людей займають уявлення, пов’язані з жертвоприношеннями. Ритуали жертвоприношень були поширені всюди. Але питання про зміст ритуального приношення жертв дотепер обговорюється, причому дуже часто висловлюються прямо протилежні точки зору. Таким чином, найбільше поширення ритуалів жертвопринесення змушує придивитися до них пильніше.

8. Роль жертвопринесень у формуванні групової єдності перших людей

Ритуал жертвопринесень відноситься до числа найбільш характерних рис культури родової общини. Втім і на більш пізніх етапах розвитку культури цей ритуал зберігається, хоча і видозмінюється (часом до невпізнанності). Щодо сутності і цілі жертвопринесень висловлювалися найрізноманітніші точки зору. Відповідно до найбільш розповсюдженої точки зору, жертва є своєрідним знаком поклоніння перед божеством, проявом покірності і подяки (при цьому іноді вказується на звичай приносити в жертву частину мисливської здобичі). Певним впливом користується так звана “теорія дарунка”, відповідно до якої перші люди розуміли сакральне антропоморфне і прагнули “піддобрити”, “умилостивити” надприродні сили. Ще одна теорія тлумачить жертвопринесення як спосіб “годівлі” померлих предків. З цієї ритуальної “годівлі”, як вважають прихильники цієї гіпотези, згодом розвинулися всі інші види жертвопринесень.

Певним авторитетом користується так звана “чаклунська” теорія, згідно з якою духи і боги вважаються символами чаклунських сил, а принесення тварин в жертву тоді повинне бути зрозуміле, як прагнення визволити вміщену в ньому чаклунську силу. Не можна не згадати і про так звану “теорію обману”, відповідно до якої ритуал жертвопринесення був уведений чаклунами-ошуканцями заради власного збагачення. Заявляючи, що жертви потрібні духам і предкам, чаклуни, як вважають прихильники цієї теорії, просто привласнювали принесені жертви.

Варто згадати ще і про так звану “теорію спілкування”. Прихильники такої теорії вважають, що спочатку ритуал жертвопринесення був аж ніяк не дарунком духам, а формою спілкування членів роду між собою і з духом роду, втіленого в тотемі. У цій теорії підкреслюється, що тотемічна тварина не тільки оточувалася цілою системою табу, але і періодично поїдалася. Останній ритуал, що припускав поїдання жертвового м’яса, і ставав, згідно “теорії спілкування”, найбільш близьким контактом із сакральним.

Як бачимо, спроб пояснити сутність і мету жертвопринесення досить багато. Проте жодна з них не дає переконливого й остаточного пояснення. Доводиться визнати, що проблема ще далека від вирішення. Проте деякі істотні моменти тлумачення цієї проблеми можна відзначити як усталені. У нашому розгляді, в якості керівного принципу ми будемо знову наслідувати ідеї про регулятивну функцію релігійних уявлень. Спробуємо розглянути

жертвопринесення саме на основі цієї ідеї та, іншими словами, з'ясувати соціотворчу функцію жертвопринесення.

При цьому як вихідний пункт нам прийдеться вибрати досить абстрактний і, по суті, світоглядний, філософський принцип, відповідно до якого всяке життя живе за рахунок іншого життя. Цей принцип може подобатися чи не подобатися, він може по-різному пояснюватися (скажімо, кінцевою кількістю “біомаси”), але, цілком ймовірно, він відповідає дійсності. Як дуже добре сказав англійський письменник і мислитель Клайв Стейплз Льюїс (1898–1963), “неможливо “жити за свій рахунок”, такого не буває. Всі і кожен чомусь служить чи залежить від чогось. Сам собою цей принцип ні гарний, ні поганий. Кішка живе за рахунок миші не дуже гарним способом, бджоли і квіти служать один одному краще. Воша живе за рахунок людини, але і дитина в утробі живе за рахунок матері. У суспільному житті без цього не було б експлуатації; не було б у ній і милості, і подяки. Принцип цей – джерело любові і презирства, радості і нещастя”.

Але якщо це так, то первинна людська спільність – рід – постійно перебуває під загрозою дезінтеграції, розпаду. Справді, якщо неможливо “жити за свій рахунок”, то перші форми спільності людей не можуть не бути пронизані насильством, прагненням підкорити собі іншого і “жити за його рахунок”. Форми такого насильства в природі взагалі добре відомі – досить подивитися будь-який науково-популярний фільм про життя “на морському дні”. Насильство непереможне, як непереможний сам принцип залежності однієї форми життя від іншої. Отже, єдиним способом подолання негативних наслідків насильства є зміна його якості.

Більше того, перехід від тваринного до людського стану сполучений саме з подоланням “природних” форм насильства, що стає, по суті справи, чимось жахливим і огидним. Дуже виразно сказав про це відомий російський мислитель Є. Трубецький: “пам’ятається, роки чотири назад я відвідав у Берліні синаматограф, де демонструвалося дно акваріума, показувалися сцени з життя хижого водяного жука, – пише він – Перед нами проходили картини взаємного поїдання істот – яскраві ілюстрації тієї загальної нещадної боротьби за існування, що наповнює життя природи. І переможцем у боротьбі з рибами, моллюсками, саламандрами незмінно ставав водяний жук, завдяки технічній досконалості двох знарядь винищення: могутньої щелепи, якою розтросував противника, і отруйної речовини, якою отруював його.

Таким було протягом серії століть життя природи, таким воно є і таким буде протягом невизначеного майбутнього. Якщо нас обурює це видовище, якщо при вигляді описаних тут сцен в акваріумі в нас зароджується почуття моральної нудоти, це доводить, що в людині є зародки іншого світу, іншого плану буття. Адже саме наше людське обурення не було б можливе, якби цей тип тваринного життя уявлявся нам єдиною у світі можливістю, і якби ми не почували в собі покликання – здійснити інше”.

Але як здійснювалося це “інше”? І ось тут ми підходимо до розуміння справжньої сутності жертвопринишень. Прагнення до насильства має, як ми бачимо, суто біологічні причини, і воно робить певні тілесні зміни, що готують до боротьби. Разом з тим добре відомо, що запобігти насильству значно простіше, ніж зупинити насильницькі дії, що вже почалися, оскільки насильство, підкоряючись глибинним інстинктам, сліпе, ірраціональне. Почавшись, насильство забуває про свої справжні причини або виставляє уявні причини (“ти винний уже тим, що мені хочеться їсти”).

Але що відбувається тоді, коли насильство вже вчинено, а конкретний об’єкт насильства раптом став недосяжним, хоча і продовжує поводитися “зухвало”? Насильство продовжує нуртувати, але воно шукає заміни (звідси і відомий вираз “потрапити під гарячу руку”). При цьому об’єкт, який замінює, повинен володіти хоча б мінімальною подібністю з “оригіналом”.

Чи не є жертва таким об’єктом? Є підстави вважати, що це припущення є вірним. Дійсно, насильство, з одного боку, дезінтегрує людську спільність, а з іншого боку – принципово непереможне. Єдиним виходом виявляється можливість пустити насильство за

певним руслом, “каналізувати” його. Це завдання може бути вирішене за допомогою пожертви. Коли об’єкт насильства недосяжний, гнів переноситься на випадковий, перший-ліпший об’єкт, що трапився. А що якщо вибрати цей об’єкт не випадково? Тоді він стане своєрідним громовідводом, який дозволяє розряджатися напругам, що існують усередині спільності. За допомогою жертвопринесення в спільності можна встановити мир. Жертвопринесення захищає від дезінтеграції всю спільність, воно “лікує” спільність (не випадково в Стародавній Греції жертва називалася pharmakos, тобто, по суті, лікувальним засобом).

Насильство має властивість взаємності, тобто будь-яке насильство викликає відповідне насильство. Протиріччя і протиставлення – ось що роздирає суспільство на частини. Жертва притягує до себе різнонаправлені вектори насильства, всмоктує в себе це насильство. За допомогою жертви забезпечується “єдність у насильстві”, і насильство перестає бути руйнівним. Таким чином, жертвопринесення захищає людей від руйнівних наслідків їхнього власного насильства. Завдяки жертвопринесенню з’являється відмінність між “законним” і “незаконним” насильством. Тепер зрозуміло, чому жертва піддається сакралізації. Дійсно, вона забезпечує мир усередині спільності – стан, який не здатний створити жоден смертний.

Насильство, як таке, “заразне”. Людина, що потрапляє в ситуацію насильства, яке вибухнуло, не може не відчувати, що речі буквально пронизані насильством, заражені ним. Тому поширення насильства дуже схоже на поширення вірусу. Що таке, по суті, інфекційне захворювання? Напад на нас живих істот, щоправда, дуже маленьких. Інфекція – це теж прояв насильства. Насильство здатне викликати наслідування (мимесис) – позитивне чи негативне. Хтось стає провідником насильства, хтось намагається протидіяти йому. Але всі спроби опанувати насильством, зупинити його поширення марні. Є тільки один спосіб – жертвопринесення. Саме тому жертва сакральна.

По суті, перші форми релігійної поведінки мали чисто практичну мету – зупинити дії руйнівних сил. Перші люди аж ніяк не переймалися питаннями про природу цих руйнівних сил. Перші форми релігії, швидше за все, поводитися так само, як зараз поводить медичина, зіштовхнувшись з невідомою раніше хворобою. Щоб зупинити епідемію, потрібно виділити збудника, але до цього необхідно випробувати ті засоби, які застосовуються до відомих збудників.

Тому жертва як засіб запобігання епідемії насильства була знайдена, швидше за все, шляхом проб і помилок. Вона повинна бути чимось зовнішнім стосовно даної людської спільності й у той же час бути схожою, наскільки можливо, на людських істот, які не підлягають принесенню в жертву. Якщо жертвою стає тварина, то різниця очевидна. Якщо людина – її важко знайти. Тому в якості жертви виступали непричетні до суспільства “об’єкти” – військовополонені, раби, неодружені юнаки і незаміжні молоді жінки. Зрозуміло, у кожному конкретному випадку можливі ті чи інші варіації. Головне, однак, знайти таку жертву, слідом за якою не потягнувся б ланцюг помсти, тобто відповідного насильства.

Очевидно, першими жертвами були люди, і зміст їхнього приношення в жертву полягав у тому, щоб дати вмерти деякій частині, щоб врятувати ціле. Лише потім з’являються замісні жертви – військовополонені, раби тощо, потім і тварини. Цікаво, що серед жертв ми знаходимо перших новонароджених дітей, яких жертвували самі батьки. Жертва – невід’ємний супутник сакрального, яке саме тому і виявляється подвійним. З одного боку, жертва стає об’єктом шанування, оскільки “лікує” спільність. З іншого боку, на неї спрямоване колективне насильство. Жертва завжди має сенс очисної жертви, вона рятує (на деякий час) людську спільність від мерзоти насильства.

Еволюція ритуалів жертвопринесення йшла шляхом усе більшого віддалення замісної жертви від людини. Тварини, рослини і, нарешті, безкровні жертви – такі основні етапи цього розвитку. Жертва завжди виявляється “платою” за формування групової єдності людей. Коли між людьми немає єдності і взаєморозуміння, Сонце світить, як звичайно, уночі сходить Місяць, йде дощ, але поля виявляються доглянуті гірше, а це не може не відбитися

на врожаї. Тому жертва завжди є необхідним елементом, що згуртовує хоча і може оголошуватися, що жертва приноситься заради майбутнього врожаю.

Важливо підкреслити і те, що на ранніх етапах людської історії той, хто жертвував і жертва чітко відрізняються одне від одного. Приношення в жертву частини самого себе – продукт більш пізнього розвитку, який досяг своєї кульмінаційної точки в християнстві. Саме в християнстві досягається тотожність того, хто жертвує і жертви, що радикально змінює всю структуру міжлюдських відносин. Так що стан “моральної нудоти”, про яку писав Є. Трубецький, є результатом досить тривалої еволюції. В етнографії накопичений величезний емпіричний матеріал, що стосується тих чи інших жертвоприношень у різних народів. До того ж, цей емпіричний матеріал постійно поповнюється. Але сучасна філософія і культурологія звертають не дуже багато уваги осмисленню емпірії. Мабуть, єдиний сучасний дослідник, що зробив жертвопринесення головним предметом аналізу, – це працюючий у США французький філософ Рене Жирар (Народ, у 1923 р.). Саме до його ідей відносять багато положень даної проблеми. Але Жирар створив також вчення про так звану “жертвну кризу”, тобто ситуацію, за якої “терапевтичний” ефект жертвопринесення втрачається. На цій основі Жирар розвиває і свою концепцію сакрального, котра, щоправда, багато в чому близька деяким ідеям З. Фрейда.

9. “Неолітична революція” як перехід від “присвоюючих” до “виробляючих” форм господарства

Отже, тепер, коли ми приділили достатню уваги змістовній стороні справи, можемо звернутися до деякої схеми, яка зображує початкові етапи людської історії. Тут дуже зручно буде класифікація за характером матеріальної культури. Тоді можна виділити такі етапи: Кам’яний вік:

а) палеоліт (до 10 тис. років до н. е.). У цей час з’являються знаряддя з каменю, дерева і кістки, люди вперше опановують вогонь, хоча ще і не вміють добувати його. Основними видами діяльності є полювання і збиральництво, пізніше – рибальство;

б) мезоліт (10–8 тис. років до н. е.). У цей час відбувається значне скорочення чисельності людства через його вимирання, що було викликано зменшенням кількості тварин як об’єкта полювання. Мезоліт характеризується також появою лука, стріл і прирученням собаки;

в) неоліт (8–5 тис. років до н. е.). Перехід до осілого способу життя, землеробства і скотарства, винахід різних способів добування вогню, початок виготовлення предметів споживання. Останній період називають (слідом за англійським археологом Гордоном Чайлдом (1892–1957) “неолітичною революцією”. Це була і справді революція, оскільки саме тоді відбулися якісні зміни в економіці, яку за ступенем впливу можна порівняти тільки з промисловою революцією XVIII–XIX ст. у Західній Європі. Це був перехід від присвоюючого до виробляючого господарства. Розглянемо ці процеси докладніше.

Як ми бачили, члени роду як першої форми людської спільності – це бродячі, кочові мисливці і збирачі, що не мають ні єдиної території, ні постійного поселення. Тільки з багатьма застереженнями можна стверджувати, що вони були зайняті систематичною працею. Рід – обмежена форма людської спільності, і він здатний піднятися лише над малюсінкою ділянкою простору (“території”) і часу. Так, у часі рід звичайно здатний врахувати не більше семи поколінь (три в минулому і три – у майбутньому). Рід постійно втрачає тих, що незгодні, зникають у джунглях, стають до інших родів або тих, що створюють свої роди. Але і сам по собі рід не може бути численним.

Ще однією особливістю, яка свідчить про обмеженість роду як форми спільності, є те, що він не створює можливостей для більш-менш структурованого поділу праці. Поділ праці всередині роду не виходить за межі найнеобхіднішого – встановлення миру між статями і віком (поколіннями). Практично всіх рід перетворює на воїнів. У роді панує військове і станове “право”, і всередині роду панує рівність, що робить неможливим розвиток поділу праці. Головна перешкода на шляху модернізації роду – це сам принцип його побудови –

рівність перед особою померлого предка (культурного героя). Тому кожен неслухняний повинен був бути принесений у жертву духу предка. Але неслухняний – це той, хто не належить до роду, чужинець. Мир усередині роду купується ціною постійної війни з усіма іншими родами або спробою включити чужинців у корпоративне тіло свого роду (цим пояснюється така характерна риса будь-якого роду, як гостинність). Іншими словами, рід або просто убиває чужинця, або намагається його “асимілювати”.

Незадоволеність внутрішнім порядком роду – це джерело його розкладання. Рід дивиться у минуле і вимагає від усіх своїх членів сліпого підпорядкування цьому минулому, сліпого повторення його архетипів. Будь-яке нововведення і будь-яка ініціатива можуть бути покарані, той хто не згідний, – потенційна жертва. Ця жертва повинна підкріпити дух роду як об’єднуючу силу, тобто “згуртувати лави” роду. Тому нанесення шкоди духові роду не прощається нікому і ніколи. Якщо, наприклад, убивають одного члена роду, то це не вбивство індивіда, а нанесення шкоди саме духові роду в цілому. Саме в цьому міститься причина появи найстрашнішого продукту роду – кривної помсти. Вона буквально знекровлювала рід, робила його нечисленним, немічним і, в принципі, могла знищити цілком. У цій ситуації нагальною стає потреба в новому типі миру між людьми. Усе це було знайдено на шляхах переходу до осілости в процесі “неолітичної революції”. Для цього необхідно було вийти зі структури роду, із круговороту кривної помсти, відмовитися від шанування померлих предків і тварин.

Кочівництво як певний спосіб організації життя містить у собі як власне кочові, так і напівкочові і напівосілі форми. “Чисті форми” кочівництва – це табірне кочування з незамкнутим циклом і замкнуте циклічне кочування за визначеними маршрутами, що не припускає, однак, постійних жител. Напівкочові форми вже пов’язані з наявністю постійних жител у місцях зимівель. Напівосілі форми допускають здійснення тільки двох перекочівель (із зимівників на літники і назад), а також наявність і зимових, і літніх поселень з постійними житлами. На протигагу кочівництву, осілість означає проживання тривалий час у поселеннях. Осілість не вимагає сезонного чи цілодобового переміщення людей. При переході до осілости відбувається і перехід від “присвоюючого” до “виробляючого” типу господарства. Це був досить тривалий процес, який охоплював великий проміжок часу, за оцінками вчених, біля двох-трьох тисячоліть.

Під “присвоюючим” господарством розуміють такий тип господарської діяльності, у якій вагоме значення мають полювання, збирання і частково рибальство. Саме такий тип господарювання найкраще відповідає консервативній й інертній структурі первісної родової общини. У цей період людина практично нічого не виробляла і жила винятково тим, що добувала.

“Виробляюче” господарство, яке виникло при переході до осілости, ґрунтується не на пасивному “добуванні”, а саме на виробництві, основними елементами якого є землеробство і скотарство. Перехід до “виробляючого” господарства був, ймовірно, за все, поліцентричним, тобто відбувався практично одночасно в багатьох місцях. На думку археологів, цими процесами була охоплена величезна територія – від Західного Ірану до Греції, що включає в себе деякі області Іраку, Сирії, Лівану, Йорданії, Ізраїлю, Анатолійське плато в Туреччині. Природно, це означало ослаблення залежності людини від природи і появу нових можливостей її розвитку.

Під землеробством звичайно розуміється сукупність певних заходів, метою яких є підвищення родючості ґрунту. Сюди ж відноситься використання різних знарядь для обробки ґрунту, удобрення ґрунту, його зрошення або, навпаки, осушення. Перші форми землеробства були пов’язані як із незрошуваним, так і зі зрошуваним землеробством. Перехід до землеробства супроводжувався фундаментальними відкриттями. Люди випадково зрозуміли, що зерна дикоростучих пшениці й ячменю, опущені в землю, дають нове колосся. Поступово також усвідомлювалось, що для посіву потрібне найкраще насіння. І, нарешті, було відкрите схрещування різних видів зерна, що призводило до появи нового сорту. По суті, за всіма цими відкриттями стояв один зміст: людина почала поступово усвідомлювати,

що вона здатна не тільки пасивно пристосовуватися до природи, але й активно впливати на неї.

Другим фундаментальним нововведенням був перехід до скотарства, що, як вважається, ввійшло в життя майже одночасно з землеробством. Скотарство – це утримання і розведення саме свійських тварин. Отже, певні види тварин спершу необхідно було зробити свійськими (доместифікувати), що відбулося в мезоліті–неоліті. Різні тварини – кози, вівці, тури, буйвіл, кінь, собака, осел, верблюд, лама, північний олень тощо – були одомашнені в різних регіонах і в різний час. Скотарство регулярно давало м'ясо і молоко, тим самим істотно розширюючи “асортимент” харчування. Очевидно, саме ця сталість у забезпеченні продуктами харчування зіграла свою роль при переході від кочівництва до осілості. Виникнення скотарства вплинуло на розвиток права власності. Спочатку худоба ототожнювалася з її хазяїном, і її не можна було успадковувати. На могилі померлого не тільки ламали його особисті речі, але й убивали худобу, яка належала йому при житті. Лише через довгий час худоба почала успадковуватися. Більше того, саме худоба почала ототожнюватися з багатством (цікаво, що в багатьох мовах слова “гроші” і “худоба” або походять від однієї основи, або просто збігаються). Звідси ж і величезна роль образів тварин у міфології більшості народів.

Перехід до осілості, землеробства і скотарства був справжнім якісним стрибком в історії людства. Так, землеробська праця має циклічний характер, зумовлена зміною пір року. Це створює передумови для прогресуючого поділу праці і, отже, підвищення суспільного добробуту. Змінюються і житлові умови. На зміну землянкам і хатинам приходять глинобитні і каркасні житла. Не менш істотно проявився прогрес і в інтелектуальній сфері. Насамперед, треба було удосконалювати техніку відліку часу, тому що хліборобу потрібно передбачати час сівби і час збирання врожаю. А це наклало відбиток на весь спосіб життя, зробивши його більш організованим. Скотарство ще сильніше прив'язало людину до певного місця проживання і, у свою чергу, створило передумови для появи поняття про “територію”, уявлення про яку не можна знайти в кочових мисливців і збирачів.

У духовному житті нові процеси викликали появу різних культів родючості і, відповідно, культів жіночої плідності, здатної народити нове життя. Повсюдно поширюються культи Богині-матері, статуетки якої знайдені археологами, уже досить виразні. Складні символічні відносини пов'язують жіночу сексуальність з місячними циклами. Чоловіки могли претендувати на таку ж, як у жінок, здатність народжувати нове лише тоді, коли вони змогли виробляти нові предмети споживання. Одночасно з'являються і міфи, які варто визнати міфами про вмираючого і воскресаючого бога, що відповідає співвідношенню життя і смерті в живій природі. Людство переходило на новий етап розвитку.

Список використаних джерел

1. *Алексієвцев М. М., Шама О. І.* Історія світової культури: Частина перша: від Первісності до Ренесансу. – Тернопіль: Лілея, 2006. – 528 с.
2. *Всемирная история: У истоков цивилизации / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Воячѐк и др.* – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 1999. – 86 с.
3. *Історія української культури в п'яти томах.* – Т. 1. – Історія культури давнього населення України / Під ред. Толочка П. П. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с.
4. *Історія искусства зарубежных стран. Первобытное общество. Древний Восток. Античность /* Под ред. М. Доброклонского и А. Чубовой. – М., 1981. – 517 с.
5. *Історія человечества.* – Т. 1. – Доисторические времена и начала цивилизации / Под ред. З. Я. Де Лаята. – М.: Изд. Дом Магистр–Пресс, 2003. – 682 с.